

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ**

**КЫРГЫЗ ТЕЛЕРАДИО АЛЫП БАРУУЧУЛАРЫНЫН
КЕП МАДАНИЯТЫ**

(МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ)

Нурай ШАРАБИДИН КЫЗЫ

БИШКЕК 2021

**КЫРГЫЗ-ТҮРК “МАНАС” УНИВЕРСИТЕТИ
КООМДУК ИЛИМДЕР ИНСТИТУТУ
ТҮРКОЛОГИЯ БАГЫТЫ**

**КЫРГЫЗ ТЕЛЕРАДИО АЛЫП БАРУУЧУЛАРЫНЫН
КЕП МАДАНИЯТЫ**

(МАГИСТРДИК ДИССЕРТАЦИЯ)

Нурай ШАРАБИДИН КЫЗЫ

Илимий жетекчиси

Ф.и.д., доц. Бурул САГЫНБАЕВА

БИШКЕК 2021

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР

Диссертациялык иш Кыргыз-Түрк «Манас» Университетинин Коомдук илимдер институтунун «Магистрдик жана докторлук диссертация жазуу эрежелерине» ылайык жазылып, диссертацияда берилген маалыматтар, эмгектер жана документтер академиялык жана этикалык эрежелерди сактоо менен пайдаланылды. Ар кандай булактардан, отчеттордон алынган маалыматтар илимий жана моралдык эрежелерге ылайык берилди. Диссертацияда колдонулган бардык адабияттарга жана булактарга шилтеме жасалды. Диссертациянын оригиналдуулугуна ынандырып кете алам. Эгерде, эрежелердин бузулгандыгы аныкталса, мага каршы колдонула турган укуктук жоопкерчиликти тартууга даярмын.

Колу:

Аты-жөнү: Шарабидин кызы Нурай

Датасы: 23.06.2021

ETİK BEYAN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim Tez Hazırlama ve Yazma Yönergesine uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dökümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildiririm. Arsi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kullanabildiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı Soyadı: Nuray Şarabidin kızı

Tarihi: 23.06.2021

ПРОТОКОЛ

Шарабидин кызы Нурай тарабынан даярдалган “*Кыргыз телерадио алып баруучусунун кеп маданияты*” аттуу диссертациясы төмөндө көрсөтүлгөн жюри тарабынан *бир добуштан / көпчүлүк добуш* менен Кыргыз-Түрк “Манас” Университети Коомдук илимдер институтунун Түркология багытында магистрдик диссертациясы катары кабыл алынды.

TEZ ONAYI

КЫСКАЧА МАЗМУНУ

Даярдаган	: Шарабидин кызы Нурай
Университет	: Кыргыз-Түрк “Манас” университети
Багыты	: Филология (Түркология)
Иштин даражасы	: Магистрдик диссертация
Беттердин саны	: xv + 124
Бүтүргөн жылы	: 23/06/2021
Илимий жетекчиси	: ф.и.д., доц. Бурул Сагынбаева

Кыргыз телерадио алып баруучуларынын кеп маданияты

Диссертациялык иштин негизги объектиси болуп, “телерадио алып баруучуларынын кеп маданияты” эсептелет. Тагыраак айтканда, азыркы учурда алып баруучулук кесипти аркалаган кызматкерлердин кеп маданиятын изилдеп, талдап, аларга кеп маданиятын өнүктүрүүгө болгон ар түрдүү сунуш-пикирлерди берүү, кептин коммуникативдик сапаттарын бузбай, тилибиздин адабий нормасынан чыкпай, ары уккулуктуу, ары таасирдүү сүйлөөнүн жол-жобосун көрсөтүү болуп саналат.

Кыргыз тил илиминде кеп маданияты изилденип, бул тармакта көптөгөн изилдөө иштери жүргүзүлгөнү баарыбызга маалым. Ал эми журналистика тармагында алып баруучунун кеп техникасы өтө көп изилдөөгө алынган. Эки тармактын кесилишинде, б.а. тил илими менен журналистиканын изилдөө объектисинин бири болгон “алып баруучунун кеп маданияты” эмнегедир көз жаздымда калгандай. Бул теманы тандап алуубузду да бирден-бир себеби, азыркы учурдагы кээ бир теле жана радио тармагында эмгектенген алып баруучулардын кеп маданияты боюнча сабатсыз болуп, жөнөкөй сөздөрдү да туура айта албагандыгы, чет тилден кирген сөздөрдү орунсуз колдонгондугу жана сөз байлыгынын жардылыгынан орунсуз кайталоого жол берип, сөзүнүн тажатма, таасирсиз болушу болду. Бул тема азыркы учурда коомдо активдүү жана жүрөк өйүгөн маселелердин бири болуп саналат. Ошол себептен телерадио алып баруучуларынын кеп маданиятын илимий негизде изилдөөгө муктаждык жаралды.

Диссертациялык иш киришүүдөн сырткары үч негизги бөлүмдөн жана корутундудан турат. Киришүүдө иштин максатына тиешелүү илимий маселелер, ишти камтыган маалыматтардын көлөмү, колдонулган методдор жана иштин кандай жыйынтыктар менен аякталгандыгы боюнча маалыматтар берилди.

Биринчи бөлүм негизги беш параграфтан турат. Биринчи параграфында, кыргыз телерадиосунун кыскача тарыхы, экинчи параграфында, кеп маданиятынын негиздери боюнча маалыматтар берилди. Үчүнчү параграфында, кеп маданиятынын жалпы тил илиминде изилдениши, төртүнчү параграфында

кыргыз тил илиминде изилдениши, бешинчи параграфында болсо, алып баруучунун кеп маданиятынын иликтениши каралды. Магистрдик диссертациянын теориялык бөлүмүндө кеп маданиятына байланыштуу эмгектер анализденип, алар боюнча жыйынтык чыгарылды.

Экинчи бөлүм негизги төрт параграфтан турат. Биринчи параграфта кеп маданиятына байланыштуу макал-лакаптар берилген. Бул параграф да өз ичинен төмөндөгүдөй болуп бөлүнүп кетет: 1) кептин тууралыгына байланыштуу макал-лакаптар; 2) кептин тазалыгына байланыштуу макал-лакаптар; 3) кептин байлыгына байланыштуу макал-лакаптар; 4) кептин тактыгына байланыштуу макал-лакаптар; 5) кептик этикетке же кеп адебине байланыштуу макал-лакаптар; 6) кептин орундуулугуна байланыштуу макал-лакаптар; 7) угуу маданиятына байланыштуу макал-лакаптар берилип, аларды талдоого аракет кылдык. Экинчи параграфта кеп маданиятына байланыштуу фразеологизмдер анализденип, алардын оң же терс маанини билдиргендиги жана оң же терс маанидеги эпитет колдонулганы боюнча статистикалык корутунду чыгарылды. Үчүнчү параграфта, кеп маданиятынын ак баталарда чагылдырылышы, төртүнчү параграфта кыргыз тилиндеги каргыш сөздөрдө же ант берүүдө кеп маданиятынын колдонулушу талданды.

Үчүнчү бөлүм практикалык бөлүм жана сунуш пикирлер бөлүмү болуп эки чоң топко бөлүнөт. Практикалык бөлүм өз-ара жети параграфтан турат: 1) алып баруучунун кебинин тууралыгы; 2) алып баруучунун кебинин тазалыгы; 3) алып баруучунун кебинин байлыгы; 4) алып баруучунун кебинин тактыгы; 5) алып баруучунун кебинин адеби же кептик этикет; 6) алып баруучунун кебинин орундуулугу. Ал эми сунуш-пикирлер параграфында темага байланыштуу интервьюлар, сурамжылоонун жооптору тиркелди, изилдөө ишин жыйынтыктап жатып, алып баруучунун кеп маданиятын өнүктүрүүгө карата сунуштар берилди. Мына ушундай маалыматтардын негизинде диссертациялык иш корутунду менен жыйынтыкталды.

Ачкыч сөздөр: алып баруучу, кеп маданияты, тил, сөз, сүйлөшүү, телерадио, макал-лакап, фразеологизмдер, бата, каргыш сөздөр.

ÖZ

Hazırlayan	: Nuray ŞARABIDIN KYZY
Üniversite	: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Anabilim Dalı	: Filoloji (Türkoloji)
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xv + 124
Mezuniyet Tarihi	: 23/06/2021
Tez Danışmanı	: Doç.Dr.Burul SAGINBAYEVA

Kırgız Televizyon ve Radyo Sunucularının Konuşma Kültürü

Bu tez çalışmasının esas konusu “TV ve Radyo Sunucularının Konuşma Kültürü” dür. Özellikle bu çalışmanın konusu, günümüzde televizyon ve radyo sunucularının konuşma kültürlerinin incelenmesi, onlara konuşma kültürünün gelişimi için çeşitli önerilerin sunulması, konuşmanın iletişimsel niteliklerini bozmadan ve dilimizin edebi normlarından sapmadan akıcı ve etkili konuşma becerisi gibi konuları kapsamaktadır.

Kırgızca dilbilimi çerçevesinde konuşma kültürü konusunun daha önce çalışıldığı ve bu alanda oldukça fazla araştırmanın yapıldığı hepimize málumdur. Bununla birlikte, gazetecilik alanında, sunucuların konuşma tekniği de geniş çapta incelenmiştir. İki alanın kesişme noktasında yer alan dilbilim ve gazetecilik alanındaki araştırma konularından biri, bazı nedenlerle bu konuya göz ardı edilmiştir. Bu konuyu seçmemizin nedenlerinden biri, günümüzdeki bazı TV ve radyo sunucularının konuşma kültürünün farkında olmaması, basit kelimeleri bile doğru telaffuz edememesi, yabancı kelimeleri yanlış kullanması ve yetersiz kelime dağarcığı nedeniyle sıklıkla gereksiz yere tekrar etmesi olmuştur. Bu konu, günümüz toplumdaki en aktif ve rahatsız edici konulardan biridir. Bu nedenle, TV ve radyo sunucularının konuşma kültürlerini bilimsel bir temelde incelemeye ihtiyaç duyuldu.

Giriş bölümünün yanı sıra söz konusu tez çalışması üç ana bölümden ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde, çalışmanın amacı, çalışmanın içerdiği bilgiler, kullanılan yöntemler, çalışmanın nasıl sonuçlara ulaşıldığı görülmüştür.

Birinci bölüm beş ana paragraftan oluşmaktadır. Birinci paragrafta, Kırgız televizyonu ve radyosunun kısa bir tarihinden söz edilir ve ikinci paragraf, konuşma kültürünün temelleri hakkında bilgi sağlar. Üçüncü paragrafta genel dilbilimde konuşma kültürünün incelenmesi, dördüncü paragrafta Kırgız dilbiliminin incelenmesi, beşinci paragrafta ise sunucunun konuşma kültürünün incelenmesi konusunu kapsamaktadır. Yüksek lisans tez çalışmasının teorik bölümünde ise, konuşma kültürü ile ilgili birçok çalışma ve araştırma ele alındı ve sonuçlar verildi.

İkinci bölüm dört ana paragraftan oluşmaktadır. Birinci paragraf, konuşma kültürüyle ilgili atasözleri içermektedir. Bu tez çalışması çerçevesinde analiz etmeye

çalıştığımız konular aşağıdaki gibidir: 1) konuşmanın doğruluğu ile ilgili atasözleri; 2) konuşmanın netliği ile ilgili atasözleri; 3) konuşmanın zenginliğiyle ilgili atasözleri; 4) konuşmanın doğru zamanda kullanılması ile ilgili atasözleri; 5) konuşmanın görgü kuralları ile ilgili atasözleri; 6) konuşmanın uygunluğuyla (yerli olması) ilgili atasözleri; 7) dinleme kültürü ile ilgili atasözleri. İkinci paragraf, konuşma kültürü ile ilgili ifadeleri analiz eder ve bunların olumlu mu yoksa olumsuz bir anlamı olup olmadığı ve olumlu ya da olumsuz anlamı olan epitetlerin kullanımı hakkında istatistiksel bir sonuca varır. Üçüncü paragrafta hayır dualarında konuşma kültürü ele alınır ve dördüncü paragrafta konuşma kültürünün Kırgız dilindeki beddua veya yemin sözlerinde kullanımı incelenir.

Üçüncü bölüm iki ana bölüme ayrılmıştır: pratik ve tavsiye bölümüdür. Pratik kısım yedi paragraftan oluşmaktadır: 1) sunucuların konuşmalarının doğruluğu; 2) sunucuların konuşmalarının netliği; 3) sunucuların konuşmalarının zenginliği; 4) sunucuların konuşmalarının doğruluğu; 5) sunucuların konuşmalarının görgü kuralları; 6) sunucuların konuşmalarının uygunluğu. Öneriler bölümü konuyla ilgili röportajları, anketin sonuçlarını ve araştırmanın sonunda sunucuların konuşma kültürünün gelişimiyle ilgili öneriler içerir. Böylece, bu bilgileri içeren yüksek lisans tezimiz sonuç bölümü ile tamamlandı.

Anahtar kelimeler: sunucu, konuşma kültürü, dil, konuşma, televizyon ve radyo, atasözleri, deyimler, hayır dua, beddua.

	АБСТРАКТ
Автор	: Шарабидин кызы Нурай
Университет	: Кыргызско-Турецкий Университет “Манас”
Направление	: Филология (Тюркология)
Тип диссертация	: Магистерская диссертация
Количество страниц	: xv + 124
Дата защиты	: 23/06/2021
Научный руководитель	: д.ф.н., доц. Бурул Сагынбаева

Культура речи кыргызского телеведущего

Основным объектом исследования настоящей диссертации является, как следует из названия работы, «культура речи теле- и радиоведущего». В частности, это изучение и анализ культуры речи теле- и радиоведущих в настоящее время, предоставление им различных рекомендаций по развитию речевой культуры, а также с целью продемонстрировать способность говорить бегло и эффективно, не нарушая коммуникативных качеств речи и не отклоняясь от литературных норм нашего языка.

Общеизвестно, что в рамках кыргызского языкознания тема культуры речи уже ранее изучалась, и в данной области было проведено достаточно много исследований. Кроме того, в области журналистики техника речи ведущего была также широко изучена. Одним из объектов изучения лингвистики и журналистики на стыке двух областей является «культура речи ведущего», которая по какой-то причине игнорируется или есть те, кому данная тема безразлична. Одна из причин, по которой мы выбрали данную тему, заключалась в том, что современные теле- и радиоведущие не осведомлены о языковой культуре, не могут правильно произнести даже простые слова, а также неправильно используют иностранные слова и часто повторяют слова без необходимости из-за недостаточного словарного запаса. Настоящая тема - одна из самых активных и тревожных в современном обществе. Следовательно, возникает необходимость изучения культуры речи теле- и радиоведущего на научной основе.

Помимо введения, настоящая диссертация состоит из трех основных глав и заключения. Во вводной части была предоставлена информация по научным вопросам, связанным с целью исследования, объемом информации, содержащейся в исследовании, используемыми методами, а также как и в какой степени было проведено исследование с положительными результатами.

Первая глава состоит из пяти основных параграфов. В первом параграфе представлена краткая история кыргызского телевидения и радио, а во втором абзаце представлена информация об основах речевой культуры. Третий абзац посвящен исследованию культуры речи в общем языкознании, четвертый абзац – изучению кыргызского языкознания, а пятый абзац - изучению культуры речи

ведущего. В теоретической части магистерской работы были рассмотрены многие работы и исследования, связанные с культурой речи, и сделаны выводы.

Вторая глава состоит из четырех основных параграфов. Первый параграф содержит пословицы, относящиеся к культуре речи. Данный параграф также делится на: 1) пословицы, связанные с правильностью высказывания; 2) пословицы, относящиеся к чистоте речи; 3) пословицы, связанные с богатством речи; 4) пословицы, связанные с точностью речи; 5) пословицы, связанные с этикетом речи; 6) пословицы, связанные с уместностью речи; 7) пословицы, связанные с культурой слушания, которые мы попытались проанализировать в рамках данной работы. Во втором параграфе анализируется фразеология, относящаяся к культуре речи, и делается статистический вывод о том, имеют ли они положительное или отрицательное значение, а также использование эпитетов с положительным или отрицательным значением. В третьем параграфе анализируется выражение речевой культуры в благословениях, а в четвертом параграфе анализируется использование речевой культуры в проклятиях или словах клятвы на кыргызском языке.

Третья глава разделена на два основных раздела: практическую часть и раздел рекомендаций. Практическая часть состоит из семи параграфов: 1) правильность речи ведущего; 2) чистота речи ведущего; 3) богатство речи ведущего; 4) точность речи ведущего; 5) словесный этикет или этикет выступления ведущего; 6) уместность речи ведущего. Раздел рекомендаций включает интервью по теме, результаты анкетирования, а также рекомендации по развитию культуры речи ведущего в конце исследования. Таким образом, на основании данной информации диссертация завершается заключением.

Ключевые слова: ведущий, культура речи, язык, речь, беседа, телевидение и радио, пословицы, идиомы, благословения, проклятия.

ABSTRACT

Prepared by	: Sharabidin kyzy Nurai
University	: Kyrgyz-Turkish Manas University
Department	: Philology (Turkology)
Type of thesis	: Master's thesis
Number of pages	: xv + 124
Year of graduation	: 23/06/2021
Academic adviser	: Ph.D., Doc. Burul Sagynbaeva

Speech Culture of Kyrgyz TV Presenters

The main object of research of the dissertation is the culture of speech of the TV and radio presenter. In particular, it is necessary to study and analyze the speech culture of current professionals, to give them a variety of recommendations for the development of speech culture, to demonstrate the procedure of speaking more effectively, without violating the communicative qualities of speech, without deviating from the literary norms of our language.

We all know that Kyrgyz linguistics has studied the culture of speech and a lot of research has been done in this area. In the field of journalism, the technique of the presenter is studied in detail. One of the objects of study of linguistics and journalism, located within the boundaries of the two fields, is the culture of the presenter's speech, which for some reason is not paid attention to. One of the reasons we chose this topic was that modern TV and radio presenters, who did not know the culture of speech, could not pronounce even simple words correctly, used foreign words inappropriately, and made unreasonable repetition of words due to poor vocabulary. This topic is one of the most active and worrying issues in society today. Therefore, there is a need to study the speech culture of the TV and radio presenter on a scientific basis.

The dissertation consists of three main sections and a conclusion, in addition to the introduction. The introduction provided information on scientific issues related to the purpose of the work, the amount of information contained in the work, the methods used, how and to what extent the work was done with positive results.

The first section consists of five main paragraphs. The first paragraph provides a brief history of Kyrgyz television and radio, and the second paragraph provides information on the basics of speech culture. The third paragraph deals with the study of speech culture in general linguistics, the fourth paragraph deals with the study of Kyrgyz linguistics, and the fifth paragraph deals with the study of the presenter's speech culture. In the theoretical part of the master's dissertation, many works related to the culture of speech were analyzed and conclusions were drawn.

The second section consists of four main paragraphs. The first paragraph contains proverbs related to the culture of speech. This paragraph is also divided into: 1) proverbs

related to the correctness of the statement; 2) proverbs related to the purity of speech; 3) proverbs related to the richness of speech; 4) proverbs related to the accuracy of speech; 5) proverbs related to etiquette or word courtesy; 6) proverbs related to the appropriateness of the speech; 7) we tried to analyze proverbs related to the culture of listening. The second paragraph analyzes the phraseology related to speech culture and draws a statistical conclusion on whether they have a positive or negative meaning and the use of epithets with a positive or negative meaning. The third paragraph analyzes the expression of speech culture in blessings, and the fourth paragraph analyzes the use of speech culture in curses in the Kyrgyz language.

The third section is divided into two main groups: the practical section and the recommendation section. The practical part consists of seven paragraphs: 1) the accuracy of the presenter's speech; 2) purity of the presenter's speech; 3) richness of the presenter's speech; 4) accuracy of the presenter's speech; 5) etiquette or word courtesy of the presenter's speech; 6) appropriateness of the presenter's speech. The recommendations section includes interviews on the topic, the results of the questionnaire, and at the end of the research, recommendations for the development of the speaker's speech culture. Based on this information, the work on the dissertation was completed.

Keywords: presenter, speech culture, language, speech, communication, TV and radio, proverbs, idioms, blessings, curses.

БАШ СӨЗ

Диссертациялык ишибиздин негизги максаты – кеп маданиятын, анын ичинен телерадио алып баруучуларынын кеп маданиятын изилдөө, ага талдоо жүргүзүү, анализдөө жана кеп маданиятынын паремияларда, баталарда, каргыш сөздөрдө берилүүсүн изилдөө болуп саналат.

Магистрдик диссертациянын темасы Кыргызстанда биринчи жолу изилденип жатат. Кеп маданияты боюнча кыргыз тил илиминде изилденген. Ал эми журналистика тармагында болсо эмнегедир кеп маданиятына караганда кеп техникасы көбүрөөк каралган. Алып баруучунун кеп маданиятын изилдеген эмгектер жазылган эмес. Алып баруучунун кеп маданиятын талдоого алган бул эмгек жаңыдан телерадио тармагына кадам таштаган жаштарга, кеп маданиятын изилдеген жаш түркологдорго, жалпы эле чечендик өнөргө кызыккан студенттерге маалымат берет деген ойдобуз. Ошондуктан ишибиз келечектеги кеп маданиятын изилдөөчүлөргө, журналисттерге, алып баруучуларга, жалпы чечендик өнөр сүйүүчүлөргө жардам берерине ишенебиз.

Кеп – адам баласынын байланыш куралы. Адам жашаган, пикир алышуу болгон ар бир жерде кеп маданияты абдан зарыл. Бул өнүттөн алганда телерадио тармагы “коомдун күзгүсү” функциясын аткарат. Анткени карапайым эл, негизи эле жумурай-журт эфирдеги алып баруучуну көрүп, угуп аларды туурайт, аларга карап түздөнөт. Ошол себептен телерадио кызматкери болобу, тарбиячы же мугалим болобу айтор ар бир адам өз сөзүнө, сүйлөп жаткан кебине байкоо салып турушу керек. Ал эми алып баруучу кеп маданиятына эки эсе көңүл бөлүүсү зарыл. Анткени ал теленин, ошол каналдын гана жүзү эмес, балким, чет өлкөлөрдөгү көрүүчүлөр үчүн бүтүндөй мамлекеттин жүзү да болуп эсептелет. Ал эми азыркы учурда бул кесипти аркалаган кээ бир алып баруучулар (көбүнчө маданий уктурдууларда, берүүлөрдө) кептин адабий нормаларын бузуп сүйлөгөн учурлар кездешет. Бул тема журналистиканын чегинде дагы изилденбей көз жаздымда кала берген. Ошол себептен лингвист катары ушул теманы тандап алып, азыркы коомдогу актуалдуу маселелердин бири болгон алып баруучулардын кеп маданиятын диссертациялык деңгээлде изилдөөнү максат кылдык.

Кыргыз телерадио алып баруучуларынын кеп маданиятын изилдөөмө багыт көрсөтүп, ишимдин ар бир этабында дем берип турган илимий жетекчим, устатым филология илимдеринин доктору, доцент Бурул Сагынбаевага, кеп-кеңешин аябаган жалпы эже-агайларга, ар тараптан колдоо көрсөткөн жакындарыма, үй-бүлөмө терең ыраазычылык билдиремин.

Бишкек, 2021

Шарабидин кызы Нурай

МАЗМУНУ

ЭТИКАЛЫК ТАЛАПТАР.....	ii
ETİK BEYAN.....	ii
ПРОТОКОЛ.....	iii
TEZ ONAYI.....	iv
КЫСКАЧА МАЗМУНУ.....	v
ÖZ.....	vii
АБСТРАКТ.....	ix
ABSTRACT.....	xi
БАШ СӨЗ.....	xiii
МАЗМУНУ.....	xiv
КИРИШҮҮ.....	1

I. БӨЛҮМ

ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Кыргыз телерадиосунун түптөлүшү	8
1.2. Кеп маданиятынын теориялык негиздери	15
1.3. Кеп маданиятынын жалпы тил илиминде изилдениши	26
1.4. Кеп маданиятынын кыргыз тил илиминдеги изилдениши	28
1.5. Телерадио алып баруучусунун кеп маданиятынын изилдениши	34
1.6. Биринчи бөлүмдүн жыйынтыгы	38

II. БӨЛҮМ

ПАРЕМИЯЛАРДЫН КЕП МАДАНИЯТЫНДАГЫ ЖАНА АЛЫП БАНУУЧУЛАРДЫН СҮЙЛӨӨ ЧЕБЕРЧИЛИГИНДЕГИ ОРДУ

2.1. Кеп маданиятынын макал-лакаптарда берилиши	41
2.1.1. Кептин тууралыгына байланыштуу макал-лакаптар.....	42
2.1.2. Кептин тазалыгына байланыштуу макал-лакаптар	42
2.1.3. Кеп байлыгына байланыштуу макал-лакаптар	43
2.1.4. Кептин тактыгына байланыштуу макал-лакаптар.....	44
2.1.5. Кептик этикетке же болбосо кеп адебине байланыштуу макал - лакаптар.....	45
2.1.6. Кептин орундуулугуна байланыштуу макал-лакаптар.....	46

2.1.7.	Угуу маданиятына карата макал-лакаптар:	47
2.2.	Кеп маданиятына байланыштуу фразеологизмдер	48
2.3.	Кеп маданиятына байланыштуу баталар	61
2.4.	Кеп маданиятына байланыштуу каргыш сөздөр	67
2.5.	Экинчи бөлүмдүн жыйынтыгы	70

III. БӨЛҮМ

ТЕЛЕРАДИО АЛЫП БАРУУЧУЛАРЫНЫН КЕП МАДАНИЯТЫ

1.1.	Алып баруучунун кебинин тууралыгы	73
3.2.	Алып баруучунун кебинин тазалыгы	75
1.3.	Алып баруучунун кебинин байлыгы	79
1.4.	Алып баруучунун кебинин тактыгы	81
1.5.	Алып баруучунун кебинин орундуулугу	83
1.6.	Алып баруучунун кебинин таасирдүүлүгү, көркөмдүүлүгү	85
1.7.	Алып баруучунун кеп техникасы	87
1.8.	Алып баруучунун кеп маданиятына анализ жана сунуштар	88
1.9.	Үчүнчү бөлүмдүн жыйынтыгы	95
КОРУТУНДУ		97
ÖZET		102
КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР		118
ӨМҮР БАЯН		Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

КИРИШҮҮ

Радио берүүлөр коомдогу чоң жүктү аркалаган маалымат таратуунун эң жеңил жолу болуп саналат. Радио эң биринчи жолу 19-кылымда, тактап айтканда, 1895-жылы 7-майда орус физиги Александр Попов ойлоп тапкандыгы белгилүү. Учурда бул тармак күн сайын өсүп өнүгүүдө. Ал эми Кыргызстандагы радио тармагынын тарыхына сереп сала турган болсок, XX кылымдын 20-жылдарында алгачкы радио уктуруу обого чыккан. Ушул жылдарда “Фрунзелик жумушчу” аттуу радиогезит кыргыз-орус тилдеринде уктурула баштаган. 1935-1937-жылдарда республиканын райондорунда радиотүйүн куруу иштери колго алынып, көп сандагы радиотүйүн ишке кирген. Андагы уктурууларда СССРдин Жогорку Советинин депутаттары, белгилүү адамдар, жазуучулар, айыл-чарбасынын, өнөр-жайдын алдыңкы кызматкерлери чыгып сүйлөшүп, ар кандай талкуулар уюштурулуп турган. Мындан тышкары, мамлекеттик театрлардан опералар, музыкалык драмалар жана филармониядагы концерттер түз алынып уктурула баштаган.

Көркөм окууга негиз салган радиодиктор Капар Алиев лирикалык ырларды, прозалык чыгармаларды ободон окуп, элдин сүймөнчүгүнө айланган. Анын А.Токомбаевдин “Таң алдында” романынан үзүндү, М.Горькийдин “Кыз менен ажал”, М.Элебаевдин “Узак жол”, Пушкиндин, Маяковскийдин чыгармаларын окугандыгы “алтын фонддо” сакталып калган. Өсүп-өнүгүү, жаңылануу жолунда көптөгөн эмгектер жасалып, акырындык менен программаларды даярдоодо журналисттер кыргыз тилинде таза, так, жагымдуу сүйлөөгө маани беришип, мамлекеттик тилди өнүктүрүү максатында кызыктуу, коомдогу актуалдуу программаларды эфирге чыгара башташкан.

Ал эми алгачкы телекөрсөтүү 1931-жылы Москвада көрсөтүлүп, ал үнсүз болгон. 1934-жылы Москва телестудиясында спектаклдер берилип, эстрадага басым жасала баштаган. Мындан тышкары, коомдук-саясий темаларга арналган телеберүүлөр даярдалып, атайын коноктор чакырыла баштаган. 1957-жылы бул тармакта атайын комитет уюштурулуп, 1959-жылы Бүткүл Союздук болуп бириктирилген. Ал эми Кыргызстандагы телекөрсөтүүнүн алгачкы башаты болуп

1958-жылы Фрунзе телестудиясы өз ишин баштаган. Бул студия жумасына 4 жолу эфирге чыгып, суткалык берүүлөрдүн орточо убактысы 60 мүнөт, анын ичинде телестудия даярдаган өздүк программалар 18 мүнөттү түзгөн.

Түмөн түйшүктүн, талбаган эмгектин аркасында бул тармак бара-бара жаңыланып, өнүгүү жолуна түштү. Азыркы учурда “коомдун күзгүсү” аталып, жаңы технологиялар менен камсыздалып, жаңыча иш алып барып жаткандыгы маалым. Телерадио тармагында эмгеги сиңген алгачкы кызматкерлер С.Жунушалиева, Б.Акматов, Е.Антипова, Т.Бакиева, В.Гонтарь, З.Грибова, А.Исмаилова, К.Клоков, И.Лебедева, Г.Мамбетова, З.Мамбеталиева, К.Норузбаева, А.Ниязов, К.Султанбеков; кийинки чыгармачыл топто Б.Сутенова, Т.Жаманбаева, А.Черемушкина, О.Эмилов, К.Дудин, З.Курманалиев, К.Султанбеков, Ж.Максимова, Н.Рахматулина, М.Мамбетакунов ж.б. болушкан.

Телерадио алып баруучусу ошол учурда радиоуктурууну диктор, телекөрсөтүүнүкү алып баруучу деп жалпы аталса, азыркы күндө бул кесиптин ээси жетектеген берүүсүнө жараша шоумен, модератор, ди-джей деп ар башкача аталып калды. Азыркы учурда бул кесипти аркалагандар эки сөздүн башын кошо алганы менен кээ бирлери кыргыз тилинин кеп маданиятына көңүл бөлбөгөндөй туюлат. Анткени дал ушул тармакта эмгектенип жаткан айрым алып баруучулар адабий тилдин нормаларын сактабагандыктан, сөз байлыгын өстүрүүгө маани бербегендиктен көп ката кетирип жатышат. Дал ушул актуалдуу маселени көтөрүп чыгуу максатында изилдөө ишибиздин объектиси катары “Телерадио алып баруучуларынын кеп маданиятын” иликтеп көрүүнү туура көрдүк.

Алгач телерадио алып баруучусунун кеп маданиятына киришүүдөн мурда кеп маданияты деген эмне, кыргыз тил илиминде кеп маданиятынын изилденишине жалпы токтололу. Кеп маданияты алгач Грецияда “риторика” деген ат менен пайда болгон. Анын теориялык жана практикалык аспектин Аристотель негиздеген. Кеп маданияты XX кылымда гана өз алдынча илим катары карала баштаган. Сөз – тилдин негизги бирдиги болсо, тил – белгилердин системасы, ал эми кеп – тилдин раелизацияланышы болот. Жогорудагы сөз, кеп, речь, сүйлөө деген сөздөр толук синоним боло албаса дагы маанилеш сөздөр болуп

саналат. Кыргыз тил илиминде “тил маданияты”, “кеп маданияты”, “сүйлөө маданияты”, “речь маданияты”, “сүйлөшүү маданияты” деген терминдер менен аталып жүрөт. “Кеп маданияты” деген терминге окумуштуулар Д.Э.Розенталь менен М.А.Теленкова мындай түшүндүрмө берген: “Филология илиминин бир бөлүгү катары адамдардын ортосундагы карым-катыштын негизги каражаты болгон тилди илимий жагдайга пайдаланууну, ойду берүүнүн куралы катары белгилүү мезгилдеги, коомдук турмуштагы кептик кубулушту изилдейт” (Ашырбаев, 2004: 18). Ал эми кептин коммуникативдик максаттарына жана сапаттарына төмөнкүлөр кирет: кептин тазалыгы, кептин тактыгы, кептин тууралыгы, кептин байлыгы, кептин орундуулугу, кептин көркөмдүүлүгү, таасирлүүлүгү ж.б.

Кыргыз тилинин кеп маданияты боюнча алгачкы маалыматтар Касым Тыныстановдун эмгектеринде кездешет. Ал эми кыргыз тил илиминде кеп маданияты 1990-жылдарда изилдене баштаган. Кыргыз тилинин кеп маданиятын алгачкылардан болуп изилдегендердин бири С.Мусаев болгон. Анын 1999-жылы “Кеп маданияты жана норма” деген китеби жарык көргөн. 2002-жылы А.Биялиевдин “Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы”, А.Чолпонбаев менен Н.Календерованын “Сүйлөө чеберчилиги”, Т.Токоевдин “Тил жана сүйлөшүү проблемасы” эмгеги, 2003-жылы Т.Акматовдун “Кыргыз тилинин адабий нормалары”, “Кыргыз адабий айтымынын негиздери” аттуу эмгектери жазылган. Мындан тышкары, К.Абдыраимовдун “Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү”, 2004-жылы Т.Аширбаев менен А.Айтманбетов “Кеп маданияты”, 2007-жылы Ж.Дүйшеевдин “Сүйлөө маданияты жана стилистика”, “Чечендик чебер искусство кантип жаралат?”, 2007-жылы А.М.Исираилованын “Кыргыз кеп маданияты”, 2013-жылы Т.Уметалиеванын “Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери” аттуу кандидаттык диссертациясы жазылган. Ошондой эле 2021-жылы педагог С.Рысбаевдин “Сөз жөнүндө сөз” китебинде дагы кеп маданияты жана анын коммуникативдик сапаттары жөнүндө учкай маалымат берилген.

Ал эми алып баруучунун кеп маданиятына токтоло турган болсок, бул тема кыргыз тил илиминде, кыргыз журналистикасында изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Бирок ушул темага жакын эмгектерден Тамара Жаманбаеванын “Алып баруучунун чеберчилиги” аттуу эмгеги 2014-жылы жазылган. Мында алып баруучунун кесиптик чеберчилигине токтолуп жатып, кеп маданияты боюнча да азыноолак кеп салган. Автор китебинде алып баруучу кеп маданиятына дыкат көңүл буруусу, орунсуз кайталоодон качышы, сөз байлыгын өстүрүүсү керектигин баса белгилеген. Ошондой эле алып баруучулардын эфирде кеп маданиятын бузгандыгына мисалдар берилип, мындан кутулуу үчүн бир нече сунуш-пикирлерин айткан. Белгилүү журналист Мыктыбек Арстанбектин “Мени тандаган кесип” китеби 2017-жылы жазылган. Бул эмгек журналисттик кесиптин алиппеси катары каралып, бул кесипке байланыштуу бардык сөздөрдү түшүндүрүп берүүгө аракет кылган. Алып баруучу, шоумен, ди-джей, модератор, диктор – булар ким, кандай кызмат аткарат, алар кандай компотенттүүлүккө ээ болушу керек деген сыяктуу суроолорго жооп изделген. Мында журналисттин же болбосо, алып баруучунун кеби кандай болушу керек, эмнеге көңүл бөлүшү керектиги да айтылган. Чынара Капарованын “Кыргызстандагы ММКларда жаңылыктардын чагылдырылышы” аттуу магистрдик диссертациясынын экинчи бөлүгү толугу менен алып баруучунун кеп маданиятына арналган. Бирок бул эмгек кеп техникасына арналгандыктан алып баруучунун кеп маданияты толук каралбай калган. 2009-жылы Н.Казакованын “Чечендик өнөр (Риторика)” аттуу эмгегинде кеп маданиятынын Грецияда жаралышы, өнүгүшүнөн баштап кыргыз элинин кеп маданиятына чейин изилдөөгө аракет кылган. Кыргыз тилинин кеп маданиятын изилдөөдө фольклористика жанрын караган. Ошондой эле автор канткенде кызыктуу маек курууга болорун көрсөтүп берген. Жогорудагы эмгектерден маалымат алып, дагы башка маалыматтардан пайдалануу менен диссертациябыздын кийинки бөлүмдөрүн жаздык.

Изилдөө ишибиздин экинчи бөлүмүндө кеп маданиятынын паремияларда (макал-лакап, фразеологизм, ак бата, каргыш сөздөр) чагылдырылышын көрсөтүп, аларды талдоого аракет кылдык жана паремиялардын телерадио алып баруучуларынын кесиптик чеберчилигине тийгизген таасирин көрсөттүк.

Негизинен кеп маданияты өз алдынча илимде жаңыдан гана изилдене баштаганы менен кыргыз эли кеп маданиятын төрөлгөндөн баштап эле баланын кулагына сиңирип, тарбиясына кошуп келгендиги таасын байкалат. Мунун далили катары жогорудагы паремия түрлөрүн айтсак болот. Ошондой эле үчүнчү бөлүмдө алып баруучунун кеп маданиятын коммуникативдик сапаттарга бөлүштүрүп талдаганга аракет кылдык. Телерадиодогу кеп нормаларын бузган одоно, орой каталарды мисал келтирип туурасын көрсөттүк. Ушул эле бөлүмдө “Алып баруучунун кеп маданияты кандай болушу керек?” деген темада тилчи Сыртбай Мусаевден, алып баруучу Бактыбек Мамытовдон, жазуучу Султан Раевден интервью алып, элдерге сурамжылоо жүргүзүп тиркедик. Мындан тышкары, алып баруучунун кеп маданияты боюнча жалпы сунуш-пикирлерди берилди.

Теманын актуалдуулугу. Кеп – адам баласынын байланыш куралы. Адам жашаган, пикир алышуу болгон ар бир жерде кеп маданияты абдан зарыл. Бул өңүттөн алганда телерадио тармагы “коомдун күзгүсү” функциясын аткарат. Анткени карапайым эл, негизи эле жумурай-журт эфирдеги алып баруучуну көрүп, угуп аларды туурайт, аларга карап түздөнөт. Ошол себептен телерадио кызматкери болобу, тарбиячы же мугалим болобу айтор ар бир адам өз сөзүнө, сүйлөп жаткан кебине байкоо салып турушу керек. Ал эми алып баруучу кеп маданиятына эки эсе көңүл бөлүүсү зарыл. Анткени ал теленин, ошол каналдын гана жүзү эмес, балким, чет өлкөлөрдөгү көрүүчүлөр үчүн бүтүндөй мамлекеттин жүзү да болуп эсептелет. Кыргыз телерадио алып баруучуларынын кеп маданияты журналистиканын чегинде дагы изилденбей көз жаздымда кала берген. Ошол себептен лингвист катары ушул теманы тандап алып, азыркы коомдогу актуалдуу маселелердин бири болгон алып баруучунун кеп маданиятын изилдеп көрүүнү чечтик.

Изилдөөнүн максаты жана милдети: Изилдөөнүн негизги максаты – кеп маданиятын, анын ичинен телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын изилдөө, ага талдоо жүргүзүү, анализдөө жана кеп маданиятынын паремияларда, баталарда, каргыш сөздөрдө берилүүсүн изилдөө болуп саналат.

Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- Телерадионун тарыхына сереп салуу, алып баруучунун кызматын аныктоо;
- Кеп маданияты боюнча жазылган илимий эмгектерди чогултуу, аларды анализдөө, кеп маданиятынын негиздерине токтолуу;
- Кеп маданиятынын жалпы тил илиминде изилденишине, анын ичинде кыргыз тил илиминде изилденишине токтолуу, телерадио алып баруучусунун кеп маданиятынын изилденишин иликтөө;
- Кеп маданиятына байланыштуу паремияларды топтоо, аларды талдоо, кеп маданиятын чагылдыруучу баталарды, каргыш сөздөрдү анализдөө;
- Кыргыз телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын коммуникативдик сапаттарга бөлүштүрүү, талдоо;
- Кыргыз телерадио алып баруучусунун кеп маданиятына сунуш-пикирлер жазуу, интервью алуу ж.б.

Изилдөөнүн теориялык жана практикалык мааниси: Магистрдик диссертациянын темасы Кыргызстанда биринчи жолу изилденип жатат. Кеп маданияты боюнча кыргыз тил илиминде изилденген. Ал эми журналистика тармагында болсо эмнегедир кеп маданиятына караганда кеп техникасы көбүрөөк каралган. Алып баруучунун кеп маданиятын изилдеген эмгектер жазылган эмес. Алып баруучунун кеп маданиятын талдоого алган бул эмгек жаңыдан телерадио тармагына кадам таштаган жаштарга, кеп маданиятын изилдеген жаш түркологдорго, жалпы эле чечендик өнөргө кызыккан студенттерге маалымат берет деген ойдобуз.

Изилдөөнүн методдору: Диссертациялык ишибиз тил илиминин сыпаттама, салыштырма, анализдөө жана синтездөө методдорунун негизинде жазылды.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Диссертациялык ишибиздин жыйынтыгында кеп маданиятына байланыштуу макал-лакаптар берилип, аларды семантикалык маанилерин талдадык. Ошондой эле тилге, кепке байланыштуу фразеологизмдердин маанисин аныктап, аларды оң жана терс мааниге бөлүп пайыздык ченин көрсөттүк. Мындан тышкары оң жана терс мааниде колдонулган

эпитеттердин санын эсептеп, ал боюнча корутунду чыгардык. Магистрдик диссертациянын үчүнчү бөлүмүндө алып баруучуларга кеп маданияты боюнча сунуш-пикирлер айтылды. Ишибиз келечектеги кеп маданиятын изилдөөчүлөргө, журналисттерге, алып баруучуларга, жалпы чечендик өнөр сүйүүчүлөргө жардам берерине ишенебиз. Бул илимий эмгектен кеп маданиятынын изилдениши, кеп маданиятынын негиздери, алып баруучунун кеп маданияты жана жалпы чечендик өнөр боюнча маалымат ала алышат.

Изилдөөнүн негизги материалдары: Изилдөө ишибизде негизги булак катары: Абдырахманов К. Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү. – Бишкек, 2019; Арстанбек М. Мени тандаган кесип: Телевизиондук журналистиканын алиппеси. –Б., 2017; Ашырбаев Т., Айтмамбетов А. Кеп маданияты. – Бишкек, 2004; Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. – Бишкек: Учкун, 2002; Васильев А. Основы культуры речи. – М., 1988. ; Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. –Бишкек, 2007; Дүйшеев Ж. Чечендик чебер искусство кантип жаралат? –Бишкек, 2007; Жаманбаева Т. Телерадио алып баруучусунун чеберчилиги. –Бишкек: Улуу тоолор, 2014; Исраилова А.М. «Кыргыз кеп маданиятынын мааниси жана өзгөчөлүгү» Бишкек 2013; Казакова Н. Чечендик өнөр (Риторика). – Бишкек, 2009; Кыргыз журналистикасынын тарыхы. –Бишкек, 2002; Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. – Бишкек, 1999; Рысбаев С.К. Сөз жөнүндө сөз. –Бишкек, 2021; Уметалиева Т.У. Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери, канд.дисс. –Бишкек, 2013; Чолпонбаев А.К., Календерова Н.К. Сүйлөө чеберчилиги. Кеп маданияты. – Бишкек., 2002. Мындан сырткары кеп маданияты боюнча жазылган изилдөөлөр, кыргыз макал-лакаптарынын жыйнактары, фразеологиялык сөздүктөргө байланыштуу эмгектер колдонулду.

Иштин көлөмү жана структурасы. Диссертациялык иш киришүү, үч негизги бөлүмдөн, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

I. БӨЛҮМ

ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. Кыргыз телерадиосунун түптөлүшү

Кыргыз радиосунун тарыхы

Радио берүүлөр биздин коомдогу – эң чоң жүктү көтөрүп турган чыгармачыл ишмердик жана учурда маалымат таркатуунун эң арзан, жеңил жолу. Анын тарыхы XIX кылымдан башталат, тактап айтканда, 1895-жылы 7-майда орус физиги Александр Попов ойлоп тапкан. Ал эми алгачкы радиобайланыш кызматы бүгүнкү күндө өсүп-өнүккөн деңгээлге жетти десек болот.

Кыргызстанда радио уктуруу XX кылымдын 20-жылдарынан башталган. 1925–27-жылдары өлкөдөгү радио ишинин келечектеги өнүгүшүнө тиешелүү болгон, радиоберүүлөрдүн негизги багыттарын аныктай турган бир нече токтомдорду кабыл алганы белгилүү.

2002-жылы жарык көргөн “Кыргыз журналистикасынын тарыхы” деген эмгекте бул тууралуу: “Фрунзе шаарында биринчи радиостудиянын ишке кирише баштаган күнүнөн тартып “Фрунзелик жумушчу” аттуу радиогезит кыргыз жана орус тилде обого чыгарылып уктурула баштаган. Кийинчерээк ошол эле ат менен радиогезит дунган тилинде уктурулган. Андан тышкары “Коргонууну күчөт” аттуу атайын радиогезит да уктурулуп турган” (КЖТ, 2002: 119) деп берилген.

1931-жылдын 1-декабрында радиотүйүнгө биринчи жетекчи болуп Николай Николаевич Еленин дайындалган. Ошол эле жылы белгилүү композитор Пётр Шубин дагы кызматка алынган.

Аталган “Кыргыз журналистикасынын тарыхы” китебинде ошол учурдагы радиотүйүндөр тууралуу мындай маалымат айтылат: “Республиканын райондорун жалпы радиолоштуруу ишине 1935-жылы айрыкча көңүл бөлүндү. 1936-жылы үч радио түйүнү, 150 эфирдик борбор жана 8387 радио точкага ээ болсо, 1937-жылы 23 радио түйүндү курууга үлгүрдү. 1937-жылдан баштап Республикалык радио комитети, радиоберүүлөрдү үзгүлтүксүз жана иреттүү такай бир маалда уктура

турган болду. Микрофон алдында республикабыздын партиялык жана жетекчи кызматкерлери, СССРдин жана Кыргыз ССРнин Жогорку Советинин депутаттары, белгилүү адамдарыбыз, маданиятка эмгек сиңирген ишмерлер, артисттер, акын жазуучулар, айыл-чарбасынын жана өнөр-жайынын стахановчулары чыгып сүйлөшүп, өз өнөрлөрүн элге тартуулай башташты” (КЖТ, 2002: 119).

Кыргыз мамлекеттик театрынан “Ажал ордунда”, “Алтын кыз”, “Айчүрөк” операсы, музыкалык драмалары жана Кыргыз мамлекеттик филармониясынан концерттер алып уктурула баштаган.

“1931-жылы кыргыз тилиндеги алгачкы дикторлук кызматка Бедусейтов дайындалган. Андан кийинки дикторлукка Аманкулов иштеген.

Көркөм окууга негиз салуучу белгилүү радиодиктор Капар Алиев, көркөм окуудагы жогорку маданияттуулугу, чеберчилиги менен үнүнүн уккулуктуулугу өзгөчө болгон. Ал тексттин айрым жерлеринде үнүн көтөрүп, кээде басандатып, образ түзө окугандыгынан эле эл аны таанып калышчу. Көрүнүктүү адабий ишмерлери, лирик акындар, прозачылар өз чыгармаларын “Капар окуса экен” – деп атайын күтүшкөн экен. Анын чеберчилик менен көркөм окуусунда “Алтын фонддо” сакталган: А.Токомбаевдин “Таң алдында” романынан үзүндү, Горькийдин “Кыз менен ажал”, “Бороон кабарчысы тууралуу” ыры, Маяковскийдин поэмалары, М.Элебаевдин “Узак жолу”, Пушкиндин ырлары, Фирдоусинин “Шах-намеси”, Э.Межелайтистин “Адамы”, А.Токтомушевдин “Какшаалдан каты”, Блоктун “Он эки” поэмасы ж.б. чыгармалары бар” деген маалыматтар жазылган (КЖТ, 2002: 119).

Бара бара программаларды даярдоодо журналисттер кыргыз тилинде таза, уккулуктуу сүйлөөгө көңүл бурушуп, мамлекеттик тилди өркүндөтүү максатында кызыктуу, актуалдуу программаларды эфирге байма-бай чыгарып турушкан.

Бүгүнкү күндө түз эфирдеги алып баруучунун ысымы, анын өзгөчө манерасы, тил байлыгы, кеп маданияты, стили каналдын жүзүн аныктап калды. Алар ошол аудиториянын кумирине айлана алышты. Бирок ошону менен бирге эле учурда түз эфирге чыккан алып баруучулар нормативдик эмес, “жаргондук”

лексиканы колдонуп сүйлөгөндөр дагы жок эмес. Сүйлөмүнүн ээси-баяндоочу жок шатырата сүйлөгөн, сөзгө конок бербей угарманды сыйлабаган, кеп маданияты эмне экенинен кабары жок алып баруучунун эркин манерасы пайда болду, сүйлөө маданияты төмөндөдү. Адам жаратылышынан бийик жана таза нерсеге умтулушу кажет. Эркин деп эле чектен чыкпай, ошол аудиторияны дайыма урматтоо менен мамиле кылып, өзүнө тарта билип, радиобаарлашуу жандуу, образдуу болуп, оозеки речь тилдин нормаларына төп келиши зарыл.

Кыргыз телекөрсөтүүсүнүн тарыхы

Көптөгөн изденүүлөрдүн, аракеттердин, көп жылдык тажрыйба иштердин натыйжасында 1931-жылы Москвада эксперимент катары биринчи телеберүү көрсөтүлгөн жана ал үнсүз болгон. 1934-жылдан баштап Москва телестудиясынын берүүлөрүндө эстрадалык жанр менен спектаклдер басымдуулук кылган, коомдук-саясий темаларга арналган үзгүлтүксүз телеберүүлөр даярдала башталган. Телеберүүлөргө коноктор чакырылган, алар; мамлекеттик саясий ишмерлер, окумуштуулар, аты өлкөгө белгилүү инсандар ж.б.

Ошол эле “Кыргыз журналистикасынын тарыхы” китебинде “1957-жылы радиоуктуруу жана телекөрсөтүү боюнча комитет уюштурулуп, 1959-жылы Бүткүл Союздук болуп бириктирилген. Кыргыз Республикасынын телекөрсөтүүсүнүн тарыхына чыйыр салып, башат болуп берген Фрунзе телестудиясы өз ишин 1958-жылдын декабрь айында баштаган. Алгачкы жылдары республикалык телестудия жумасына 4 гана жолу эфирге чыкчу. Суткалык берүүлөрдүн орточо убактысы – 60 мүнөттү, анын ичинде телестудия даярдаган жеке өздүк программалары – 18 гана мүнөттү түзгөн” (КЖТ, 2002: 119) деп жазылган.

1959-1965-жылдардагы кыргыз телестудиясынын алгачкы карлыгачтары, дикторлору катары С.Жунушалиева, Б.Акматов, Е.Антипова, Т.Бакиева, В.Гонтарь, З.Грибкова, А.Исмаилова, К.Клоков, И.Лебедева, Г.Мамбетова, З.Мамбеталиева, К.Норузбаева, А.Ниязов, К.Султанбековду эсептөөгө болот.

“1966-жылдын 1-январына карата телеберүүлөрдүн орточо суткалык көлөмү – 4 саат 30 мүнөттү түзгөн, бул 1965-жылга салыштырмалуу жарым саатка

узагыраак болчу, мындай көрсөткүч ошол учурдун шартына ылайык өтө чоң жетишкендик эле. Кийинчерээк 1962-жылы СССРде спутникалык телеберүү пайда болгон. Мындай телеберүүлөр алгач “Молния” кабыл алуучу станциясынан бериле баштаса, кийин “Орбита”, “Экран”, “Горизонт”, “Радуга” ж.б. жердин жасалма спутниктери ишке киргизилген” (КЖТ, 2002: 119). Мындай жол менен кыргыз өкмөтү телекөрсөтүүнүн абалын жакшы жакка өзөртүүнүн, өнүктүрүүнүн ар кандай жолдорун издеп, камтыган аймагын улам кеңейтип, жаңы телестудияларын, жаңы кызмат орундарын негиздеп башташкан. Көп өтпөй 1974-жылы республикада түстүү телекөрсөтүү көрсөтүлүп баштаган. Берүүлөр эки тилде: кыргыз жана орус тилдеринде жүргүзүлгөн. Телекөрсөтүүдөгү берүүлөр көбүнчө жаштар темасында болуп, улут, тил маселесине, аракеттикке, баңгиликке каршы күрөш жана башка ушул сыяктуу орчундуу маселелерге арналып, аталган маселелер чагылдырылган. Ушул тармакта иштеген бардык адистердин сунушу аркасында маалымат телеблоктору, актуалдуу түрмөктөр жуманын бир күнүнө так бир убакытка коюлган. Кыргыз телекөрсөтүүсү өз жолун баштагандан тарта эле көп улуттуу мамлекетибиздин ар бир өкүлүнүн маданиятын, тилин, динин, каада-салт, үрп-адаттарын сыйлоо, сактоо салтын эфир аркылуу чагылдыруу, өлкөбүздө жашаган ар бир улутка экранга чыгууга мүмкүнчүлүк берилген. Кыргызстанда жашаган уйгур, карачай, курд, корей, түркмөн, тажик, түрк, өзбек, казак, татар, башкыр ж.б. диаспоралары тууралуу ар түрдүү жанрдагы берүүлөр даярдалган. Бул аракеттердин максаты улуттар аралык ынтымакты бекемдеп, улуттардын бирин-бири түшүнүүсүнө алып келүү болгон. Дал ушул жылдары кыргыз телекөрсөтүүсүндө тажрыйбалуу, мыкты чыгармачыл топ иштеди. Алар: Байма Сутенова, Мырзакул Мамбеталиев, Тамара Жаманбаева, Александра Черемушкина, Октябрь Эмилов, Константин Дудин, Зарлык Курманалиев, Наркас Мулладжанов, Аркадий Гладилов, Кемелбек Султанбеков, Жайнагүл Максимова, Наиля Рахматулина, Владимир Гробовой, телережиссерлор Молдосеит Мамбетакунов, Айсулуу Хамзамулин, Айнура Алдашева, Нуралы Тураповдор иштеген.

Теле алып баруучу радио алып баруучусунан экрандуулугу менен өзгөчөлөнөт. Башкача айтканда, телекөрүүчү экран аркылуу анын келбетин,

образын, эмоциясын көрүп гана калбастан, аны менен маекке чыгып, ага ишенип, жетеленет. Бир программанын алкагында маалыматты экран аркылуу көрарманга жеткирген бул – дикторлор. Дикторлор программа аркылуу көрарманга маалымат гана жеткирбестен, алдыдагы чыгарма, окуя тууралуу маалымат дагы бере алат.

“Диктор – (лат. dictor – сүйлөөчү) актердук чеберчилик анчейин талап кылынбаган, кадрдагы жана анын сыртындагы тексттерди көркөм окуй алган, үнү, дем алуусу өз ордуна коюлган адис. Дикторлук кыргыз телевидениесине радиодон келген жана алгачкы адистер радиодон, театрлардан чакырылган. Мындан улам дикторлорго “Эл артисти”, “Эмгек сиңирген” деген наамдар берилет” (Арстанбеков, 2017: 216). Учурда деле дикторлорго актердук чеберчиликтин элементтери үйрөтүлөт.

Бир кездеги эфирдин урматтуу дикторлору Гүлниса Мамбетова, Абилезим Ниязова, Гүлчай Норузбаева, Валентина Гонтарь, Зинаида Грибкова, Валерий Равинский, Абакир Бекмурзаев, Бекташ Акматов, Зулпухор Абдубачаев, Шалиман Нурматова, Женишбек Ашымов, Зарыл Мамбеталиева, Сатыбалды Жээнбеков, Роза Рыскелдинова, Маргарита Булатова, Тамара Бакиева, Алексей Филатов, Жолдубай Каипов, Зоя Мучкина, Бактыбек Мамытов, Гүлшан Молдоева ж.б. жан дүйнөсү менен берилип кызмат кылышты.

Убакыттын өтүшү менен алгачкы телевизиондук көрсөтүүлөр көрсөтүлө баштады. Көрсөтүүдөгү ар бир окуяны көрарманга түшүндүрүп туруучу, тактап айтканда экрандагы гид, жетелөөчү алып баруучу талап кылынды. Албетте бул адистикке журналисттер чакырыла баштады. Ошентип, алып баруучу дикторго караганда импровизацияга укуктуу, алда канча сөз эркиндиги жогору, бирок ошол эле учурда сөзгө жоопкерчилиги зор, көрөрманды көрсөтүүнүн ичинде жетелей алган алып баруучулук адистиги калыптана баштады.

Алып баруучунун ролу жана функциясы

Эң жогорку деңгээлдеги алып баруучу, жогорку сапаттагы телекөрсөтүүлөрдү жана радиоуктурууларды алып бара алышы абзел. Мындай кадыр-барктуу, ары түмөн-түйшүктүү, ары талабы күч теле-радио алып

баруучусунун кептик көрөңгөсү бай болуп, филологиялык, гуманитардык, чет тилдер жаатында жетиштүү билими болушу кажет жана ошол эле учурда алып баруучунун кесиптик чеберчилигине журналист, психолог жана артистизм сыяктуу бир канча адистик ыкмаларды колдоно билген талант, жөндөм талап кылынат.

Т.Жаманбаеванын эмгегинде “Алып баруучу – тапкыч, чечкиндүү, энергиясы күч, ар нерсеге ынтызаар, ийкем ой жүгүрткөн, юмордук сезимталдыгы бар, өзүнүн эмоциясын башкара билген, эс тутуму бекем, импровизациялык (ойлоп табуучулук) шыбагалардын ээси болушу керек. Ошондо гана телекөрүүчүлөр менен радиоугармандардын көңүл чордонундагы фигура боло алат” (Жаманбаева, 2014: 172) деп берилген.

Демек, телерадио алып баруучусу маалымат программаларынан баштап түз эфирдеги интервьюларды, көңүл ачуучу көрсөтүүлөрдү, уктурууларды, концерттик кечелерди алып барып, ошону менен бирге эле эфирден сырткары дагы бардык жанрдагы программаларды эфирге алып чыгуу жоопкерчилигин көтөрө билиши керек.

Кыргызстанда алып баруучулук кесип 1958-1959-жылдары пайда болуп, акырындык менен үзгүлтүксүз өнүгүү жолуна түшкөн. Барган сайын алып баруучулук да өз ара багыттарга бөлүнүп, ар башкача атала баштады. Мисалы, “төгөрөк столдун” алып баруучусу – модератор делсе, музыкалык көрсөтүүлөрдүкү – ди джей, ал эми жалпы оюн-зоок долбоорлорунун алып баруучулары – шоумен деп аталып калды. Булардын эфирдеги имиджи, образы дагы бири-биринен айырмаланып турат.

Модератор – олуттуу теманын тегерегинде гана эфир алып барууга жөндөмдүү жана талкуулап жаткан теманы терең билүүсү зарыл.

Ди джей – угармандардын маанайын көтөрүп, аларга позитив тартуулай алган маанай жаратуучу, музыканы мыкты уга билген жана эфир алып барып жаткан учурда музыка жаңыртып, музыканын коштоосунда сүйлөгөн адис.

Шоумен – өтө тапкыч, тамаша аралаштыра сүйлөй билген куйкум сөздүү, көңүл ачуучу программаларды алып бара алган, протоколсуз маекке жөндөмдүү телевизиондук тамада.

Кабарларды жер-жерлерден даярдоочу репортёрлор телевизиондук жаңылыктар үчүн өтө керек. Репортёр диктордон жана алып баруучудан маалыматынын ыкчамдуулугу менен өзгөчөлөнүп турат. Репортёр тексттен, маалыматтан жана убакыттан көз каранды адис.

Радио жана теле дүйнөсү коллективдүү процесс. Андыктан ар бир адис өзүнүн ишин мыкты билип, майын чыгара аткарып, чебердик менен мамиле жасоосу абзел.

Теле жана радио алып баруучулар ээ болуучу сапаттар төмөндөгүлөр:

- Жакшы калыптанган дикция менен артикуляция
- Белгиленген темпте узак убакытка иштей билүү жөндөмдүүлүгү
- Үндүн кубаттуулугу
- Эмоцияны башкара билүү
- Кеп маданиятынын күчтүүлүгү, сөзгө чебердүүлүк
- Ак көңүлдүүлүк, боорукерлик жана мээримдүүлүк
- Коммуникативдүүлүк жана вербалдык шык
- Угуучулар менен телекөрүүчүлөрдүн көңүлүн маалыматка бура билгендик
- Эс-тутумдун бекемдиги, эфирде өзүн алып жүрүү маданияты
- Узакка созулган түйшүккө чыдамкайлык
- Фотокелишимдүүлүк
- Жеке позицияга ээ болуучулук
- Тапкычтык, чыгармачыл потенциалынын күчтүүлүгү
- Энергиялуулук (Жаманбаева, 2014: 172)

Мындан телерадио алып баруучулук өтө жооптуу кесип экенин дааналап билсек болот. Андыктан алып баруучу тынымсыз аракеттенип, кажыбас эмгектенип, чыгармачыл потенциалын улам жогорулатып, улам байытып отурушу

кажет. Ошондо гана радио ди джейи, теле диктору, алып баруучусу, репортёр, модератор жана шоумени – учурда өзү текст жазган, аны редакциялап, көркөм окуп, экрандан оюн көркөм образ аркылуу көрүүчүгө эркин жеткире алган, эфирди түшүнө билген мыкты адис боло алат.

Ал эми учурдагы айрым алып баруучулар мындай талаптарга толугу менен жооп бере албай жаткандай туюлат. Учурдагы кээ бир алып баруучулардын кеп маданияты, сүйлөө чеберчилиги жарды болуп, чет элдик сөздөрдү чайналып, туура айта албай алып баруучулук кесипке суроо-талапты төмөндөтүүдө. Ушул себептен “Кыргыз телерадио алып баруучуларынын кеп маданиятын” ишибиздин темасы катары тандап алып, изилдеп көрүүнү чечтик.

1.2. Кеп маданиятынын теориялык негиздери

Кеп маданияты алгач байыркы Грецияда пайда болуп, өнүгүп, дүркүрөп өскөн. Кеп маданияты б.а. чечендик өнөрдүн теориялык жана практикалык аспектинин биринчилерден болуп Аристотель негиздеген. Аристотель: “Кеп – адам ишмердүүлүгүндө, жашап өмүр сүрүүсүндө абадай, суудай керек. Болбосо адам баласынын жашоосу барксыз, татымсыз, элессиз”, - деп айткан. Кеп маданиятынын эрежелери жана теориясы кийинчерээк риторика, андан кийин стилистикага өтүп кеткен. Ал эми XX кылымдын 20-жылдарынан баштап өз алдынча илим катары изилденип, окуу жайларда дисциплина катары окутула баштаган.

Алгач кеп маданиятына киришүүдөн мурда кеп деген эмне, кеп менен тилдин айырмасы кандай деген сыяктуу маселелерди тактап алалы. К.К.Юдахиндин сөздүгүндө: “**Кеп I.** Ир. 1. Слова, разговор; *кеп сал*, или *кеп айт*, или *кеп ур* – говорить, заговорить; *кеп айтканда*, *деп айтты*, *кеп уруш* – разговаривать, беседовать, калякать; *кеп урушуп отурдук* – мы сидели и разговаривали; *кептен кеп чыгып* – слово за слово; *келер-кетер кеп*, *кеп жебес кезир* – упрямый на слух; *кепке кел* – соглашаться; *кепке да келбеди*, *кеп жалгыз анда эмес*; *кеп ойло* – обдумать, поразмыслить.

Кеп II. 1. Форма (одежда), маска; *үйдүн кеби*, *кеби кеткен*; *бүркүт кеп* или *кеп баштык*, *кеп сой*” (Юдахин, 1965: 374-375) деп берилген. Демек, кеп сөзү эки

мааниде колдонулат. Ал эми биз сөз кылып жаткан “речь” маанисиндеги кеп сөзү. Кепке байланыштуу тилдик каражаттар төмөнкүлөр: *кеп сал, кеп айт, кеп ур, келер кеп, кеп жебөө, кеп ойлоо, мында бир кеп бар, кепке келбеди* ж.б.

“Сөз, кеп. Айтылбаган кабар, маалымат. Сөзгө жараша сөз айтпаса, сөздүн атасы өлөт (макал). Кеп көтөрбөй жакшы болбойт, тер көтөрбөй күлүк болбойт (макал)” деп көрсөтүлгөн (Жапаров, Сейдакматов, 1984: 41).

Сөз – тилдин негизги бирдиги, элементи. Тил – белгилердин системасы. Ал эми кеп болсо түшүнүү жана түшүндүрүүнү камтыган процесс, б.а., тилдин ишке ашырылышы.

Негизинен кеп, сөз, речь, сүйлөө деген сөздөр толук синоним болбосо дагы маанилеш сөздөр болуп саналат. Ал эми кыргыз тилиндеги илимий изилдөөлөрдө “тил маданияты”, “сөз маданияты”, “кеп маданияты”, “речь маданияты”, “сүйлөшүү маданияты”, “сүйлөө маданияты” деген терминдер колдонулуп келет. Ошондой эле байыркы гректерде “ораторлук өнөр” болсо, кыргыздын оозеки чыгармаларында, фольклористикада “чечендик өнөр” деп айтылып келет. Бул терминдер туура жана маданияттуу сүйлөөнү гана эмес, кыйын кырдаалда чукугандай сөз таап “суудан кургак” чыккан адамдарга да айтылат.

Тил жана кеп түшүнүктөрүн бөлүп кароо швейцариялык окумуштуу, жалпы тил илими багытындагы көрүнүктүү теоретик Фердинанд де Соссюр (1857-1913) тарабынан сунушталган. Кийинчерээк, “тил” жана “кеп” концепциясы Л.В.Щерба (1880-1944) жана анын шакирттери тарабынан тереңдетилип иштелип чыккан. Азыркы тил илими “кеп” түшүнүгүн жалаң эле оозеки кеп деп түшүнбөстөн, анын ичине жазуу түрүндөгү кепти да камтып карайт. “Кеп” түшүнүгүнүн жалпы мааниси ичинен сүйлөөнү, үн чыгарбастан ой жүгүртүүнү билдирген “ички кепти” да өз ичине камтыйт. Кептик иш-аракет эки түрдүү процесстен турат:

1. Оозеки кеп сүйлөө жана ошол эле учурда угуу сезимдери аркылуу угуу, уккандарын түшүнүү процесстерин ичине камтыйт;
2. Жазуу кеби жазуу жана көрүү сезимдери аркылуу окуу, жазылгандарды окуп түшүнүү процесстерин ичине камтыйт.

“Кеп” деп эки же андан ашык адамдар арасындагы кептик иш-аракетти айтабыз. Кепке катышуучулар мезгилдик жана мейкиндик аралык боюнча бири-биринен алыста болушу да мүмкүн. Кептик иш-аракет – бул психофизикалык процесс сыяктуу сүйлөөчү (адресант) менен угуучунун (адресаттын) ортосундагы сүйлөө (жазуу), кепти (текстти) кабыл алуу жана кепти (текстти) түшүнүүнү ичине камтыган үч компоненттин байланышы. Кептик иш-аракет пикир алышууда бир тилде өз ара сүйлөшө алган жана жалпы маданиятка ээ болгон коллективди талап кылат.

Тил менен кеп эки башка кубулуш, алардын бири-биринен олуттуу айырмачылыктары бар. Кеп – тилдин жашоо формасы. Тил кепте колдонулат, кепте гана иш-аракетке келет. Тилди кептен, кептик актыдан, тексттен ажыратып алып салсак, ал абстракттуу маңызга айланат. Тил менен кептин айырмачылыктарын так ажыратып кароонун эң мыкты жолу – алардын бири-бири менен болгон айырмалуу белгилерин карама-каршы коюп салыштыруу.

- Тил – байланыш каражаты.
Кеп тилдик каражаттардын колдонулуусу аркылуу байланышты иш жүзүнө ашырат, тилди кыймылга келтирет.
- Тил – системалуу, туруктуу жана пассивдүү.
Кеп өзгөрмөлүү, активдүү жана кыймылдуу.
- Тил – коомдук көрүнүш, коллективдик мүнөзгө ээ. Тил аркылуу ошол тилде сүйлөгөн элдин дүйнөгө болгон көз карашы, түшүнүгү чагылдырылат.
Кеп – индивидуалдык көрүнүш, б.а., кеп аркылуу индивиддин тажрыйбасы, билими, кругозору, психологиялык абалы ж.б. чагылдырылат.

Тил менен кептин уюшулуусу да ар башка мүнөзгө ээ:

- Тил деңгээлдик мүнөзгө ээ.

Кеп түз сызыктуу уюшулуу мүнөзүнө ээ болот.

- Тил иерархиялык байланыштардын тизмегинен турат.

Кеп сөздөрдүн туруктуу орун тартибинин өз ара байланыштуу тизмегинен турат.

- Тил байланыш-катыштагы кырдаалга көз каранды эмес.

Кеп контекстке жана кырдаалга жараша болот да, кепте (өзгөчө поэтикалык) тилдик бирдиктер тилде болбогон кырдаалдык маанилерге ээ болот.

Тил коллективдик, кеп индивидуалдык мүнөзгө ээ деп жогоруда айттык. Ошол боюнча мисал келтирсек, кыргыз тили дегенде жалпы бүтүндөй бир улутка тиешелүү тил жөнүндө сөз болуп жатат. Ал эми кеп болсо ар бир адамдын жекече өзүнө таандык. Адамдын кеби аркылуу аны тааныйбыз, анын билими, дүйнө таанымы, адистиги, кызыгуулары, кеп учурундагы психологиялык абалы жөнүндө биле алабыз. Кеп негизинен ички жана тышкы болуп экиге бөлүнөт. Ички кеп – айтылбаган, сыртка багытталбаган кеп. Ал эми тышкы кеп болсо, тилдик каражаттар аркылуу берилген ойду камтыйт, ойдун чектерин ажыратат, анын логикалык абалын тескейт. Кептин түрлөрү: жазма, оозеки, башка тилдеги (тааныш эмес), жесттер аркылуу (кинетикалык), адабий, чечендик, образдык жана башкалар.

Кептин кызматы

Азыркы коомдо кептин кызматы ар түрдүү. Кептин төмөндөгү кызматтарын ажыратып кароого болот (Б.Д.Барыгин):

- Социалдык (коомдун жалпы керектөөлөрүнө байланышкан кызмат);
- Социо-психологиялык (индивиддин коомдогу жалпы керектөөлөрү менен байланышкан кызмат);
- Индивидуалдуу-психологиялык (индивиддин жеке керектөөлөрү менен байланышкан кызмат)

Кеп ишмердигинин түрлөрү

Кептин түрлөрү ар кандай шарттарга негизделиши мүмкүн.

Темасы боюнча кеп илимий, саясий, диний, философиялык, педагогикалык, турмуштук ж.б. болуп бөлүнөт. Мындай бөлүштүрүлүү кеп кырдаалындагы басымдуулук кылган тематикага байланыштуу болот. Кептин ар бир түрү өзүнүн өзгөчөлүгүнө, эрежелерине, стратегиясына ээ.

Максатына карай кептин ишкердүү, эс алуучу же көңүл ачуучу түрлөрү болот. Ишкердүү кептин түрү конкреттүү максатты талап кылат, ал эми эс алуучу кеп конкреттүү маселелерди чечүүгө багытталбай, убакытты башкалар менен өткөрүү максатын көздөйт.

Кептин расмийлик же бейрасмийлик деңгээлине жараша расмий жана расмий эмес түрлөрү бар. Расмий кеп расмий кырдаалдарда колдонулат. Мисалы, директор жана ишкер, кесиптеш менен кесиптеш, сатуучу менен кардар, мугалим менен окуучу, мамлекеттик кызматкер менен жөнөкөй жарандар ж.б. Расмий кепте эки тараптын тең ролдору так аныкталган болот жана белгилүү бир чектен чыкпоо керек. Кептин бул түрү эки тараптан тең бири-биринин социалдык статусунун сакталышын талап кылат. Расмий эмес кепте кандайдыр бир шарттардын сакталышы талап кылынбайт, мында эрежелердин кереги жок.

Кептин кепке катышуучулардын өзгөчөлүгүнө карай **жабык, ачык** жана **аралаш** түрлөрү бар.

Жабык пикир алышуу. Мында кептин мазмуну анча деле маанилүү болбой, экинчи планга өтүп калат. Жабык пикир алышууда темадан алыстабай, ошол коомдогу эрежелерден четтебөө керек. Буга мисал катары, жалпы темадагы кептешүүнү айтууга болот, б.а., муну коомдук кеп деп койсок да болот. Коомдук кеп – бул салттуу түрдөгү, этикет үчүн адамдардын арасындагы пикир алышуулар. Бир сапарда чогуу кетип баратканда, расмий конокто, же кандайдыр бир расмий кечеде, же жаңы эле танышкан учурларда коомдук кеп колдонулат.

Ачык пикир алышуу. Ачык пикир алышууда ар түрдүү темаларды тандап, өзүндүн ой-пикиринди эркин айтып, сүйлөшүүчү менен тартышсаң да болот. Ачык пикир алышууда жабык пикир алышуудагы көрсөтүүгө мүмкүн болбогон өзүндүн

индивидуалдуулугунду көрсөтүүгө мүмкүн. Ачык пикир алышууда бири-бирин угууга жана сүйлөшүүчүнүн жеке пикирин эске алууга даярдык болот.

Ачык пикир алышуунун түрлөрү: ишке байланыштуу ар кандай сүйлөшүүлөр, туугандар, жакын кишилер, достор менен маектешүүлөр ж.б.

Аралаш пикир алышуу. Аралаш пикир алышуу бир эле учурда ачык пикир алышуунун да, жабык пикир алышуунун да элементтерин камтыйт. Бул пикир алышуу демейде ассиметрикалык болот – маектешүүчүлөрдүн бири ачык пикир алышуу элементтери менен сүйлөсө, экинчиси кандайдыр бир себептерден жабык пикир алышууну тандайт. Мындай кырдаалдуу пикир алышууларды ассиметрикалык мамиле менен түшүндүрүүгө болот: Кептешүүчүлөр темаларды тандоодо, өзүнүн пикирин айтууда жана башка факторлордо бирдей укукта болбошу мүмкүн.

Мисалы, мугалим менен окуучунун, башкаруучу менен ишкердин, окутуучу менен студенттин, доктор менен оорулуунун ортосундагы диалог аралаш, ассиметрик мүнөзгө ээ.

Жетекчи менен кызматтагы жөнөкөй кишинин пикир алышуусу ар дайым ассиметрикалык мүнөзгө ээ. Ассиметрикалык пикир алышуу – көз-каранды позициядагы сүйлөшүүчү үчүн ыңгайсыз, оорго турган пикир алышуу болот.

Эркин жана милдеттүү пикир алышуу. Эркин пикир алышууда сүйлөөчү сүйлөшүүчүнү жактырган жана жактырбаган адам катары тандайт. Эгер каалабаса, жактырбаган адам менен пикир алышудан баш тартат. Эркин пикир алышууга дос-тууган менен, көңүлүң сүйгөн киши менен, же коноктогу ар кандай пикир алышуулар кирет.

Милдеттүү пикир алышууда сүйлөөчүнүн сүйлөшүүчүгө болгон мамилесине, ниетине, кызыкчылыгына каралбайт. Кызыгы, үй-бүлөдөгү пикир алышуу милдеттүү пикир алышуунун формасы болуп саналат: башында биз жубайыбызды өзүбүз тандасак да, кийинчирээк алар милдеттүү пикир алышуучу кепке катышуучуларга айланат жана биз кээ бир учурларда алар менен сүйлөшкүбүз келбесе да сүйлөшүүгө тууру келет. Балдар үчүн ата-эне – ар дайым

милдеттүү пикир алышуучу. Ошондуктан балдар чоңойгон сайын достору менен эркин пикир алышууда кептешип, үйдөгү коммуникативдик милдеттүү сүйлөшүүдөн качышат.

Пикир алышуу форма жана мазмун жагынан тике жана кыйыр пикир алышуу болуп экиге бөлүнөт.

Тике пикир алышууда айтылган сөздүн мазмуну колдонулган сөздөрдүн мазмунунан келип чыгат, кептин мазмуну толугу менен анын формасына ылайык болот жана маанисин башкача түшүнүүгө мүмкүн эмес.

Кыйыр пикир алышууда айтылган сөз өзүнүн түз маанисинде кабыл алынбастан, башка экинчи мааниде кабыл алынат.

Мисалы: Чай демдечи! – тике маани.

Жакшы демделген чай ичким келип жатат. – кыйыр маани. (бул маани кандайдыр бир логикалык операциянын натыйжасында келип чыгат).

Кыйыр пикир алышуу (тагыраак айтканда, сүйлөшүүдө кыйыр маанидеги тилдик бирдиктерди кеңири колдонуу) сылык боёктуулукка ээ (бирок тике мазмунду да тилдик каражаттардын жардамы менен жумшартууга болот – кыйыр пикир алышуу интонация, «суранам» сыяктуу сөздөр менен ж.б.). Чоңдордун көбүнө буйрук жана каалоолордун кыйыр формада айтылуусу жагат.

Кыйыр айтылган сөздөрдү түшүнүү бирдей маданиятты, менталдык жашоо тажрыйбасын, уккандардан логикалык натыйжа чыгара билүүнү ж.б. талап кылат. Ошондой эле адамдын тилдик билими сөзсүз болушу керек.

Кеп маданиятынын негизги милдеттери тилдик нормаларды сактоо (тилдин тактыгы, тазалыгы), сөздүк корду байытуу (кептин көркөмдүүлүгү, образдуулугу, таасирдүүлүгү), ойду байланыштуу берүүгө машыгуу (кептин орундуулугу, кептик этикет), айтылган кептин чындыкка негизделиши (кептин тууралыгы) ж.б.

Пикир алышуунун ыңгайлуу түрү монолог жана диалог болуп саналат. Монолог - жалгыз адамдын кеби. Бул айтылуучу ойго, угуучулардын

кызыкчылыктарына жана кырдаалга жараша аткарылуучу иш-аракетке байланыштуу ишке ашат. Кептин бул түрүнө баяндоо, билдирүү, чогулушта чыгып сөз сүйлөө, доклад окуу, текст окуп берүү ж.б. кирет. Ал эми диалогдук кеп эки адамдын же эки топтун пикир алышуусу.

Мындан тышкары кеп ишмердүүлүгүндөгү эң негизги өзгөчөлүк мимика, жесттердин (вербалдык эмес каражаттар) колдонулушу болуп саналат. Анткени сүйлөө учурунда тилдик каражаттарды гана колдонуу ойду толук, таасирдүү жеткире албайт. Ошол себептен сүйлөөчүнүн ою адресатка таасирдүү, жеткиликтүү болуусу үчүн мимика-жесттердин (ымдоо-жамдоо) функциясы зор.

Илимий изилдөөлөрдүн жыйынтыгында сүйлөөчү өз сөзүнө 7%, ал эми интонация менен басымга 38%, ымдоо-жамдоого 55% көңүл бөлөрү далилденген. Азыркы мезгилде жест-мимикалар ар кандай тармактарда өз алдынча изилдөөнүн объектиси болду. Жест-мимикалар сүйлөөдө, пикир алышууда кошумча маани берип, кептин максатка ылайык ишке ашуусун камсыз кылат.

Кептин стилдик түрлөрү жана нормалары. Кыргыз тилибиз азыркы калыптанган абалга келгенге чейин, тээ байыртадан бери эле көлөмдүү “Манас” эпосун ооздон-оозго айтып, сөз багып, кептин маңыз-маанисин аңдап билип, куюлуштуруп санжырасын айтып келген нускалуу элдердин бири. Бекеринен Толубай сынчы, Жээренче чечен, Акылкарачач, Токтогул ырчылардын аттары легенда болуп айтылып азыр дагы эл арасында жашабаса керек. Андан бери эле элибиздин ичинен не деген акындар, жазуучулар, төкмөлөр, сөзмөрлөр чыкпады. Булардын бардыгы кеп маданияты илим катары калыптанганга чейин эле кыргыз элинин куйма кулак, сөз баккан, зирек эл болгондугунун далили эмеспи.

Ал эми кыргыз тили совет доорунда гана илимий изилдөөнүн объектиси боло алды. Ушул доордо массалык маалымат каражаттар пайда болуп, массалык жазмасы жаралып, кыргыз тили адабий тил катары өмүр сүрө баштады. Ал эми адабий тил дайыма өнүгүү абалында болот. Башкача айтканда, адабий тил билим берүүнүн жана тарбиялоонун бардык баскычтарында, саясатта, мамлекеттик иштерде, иш кагаздарынын жүргүзүлүшүндө, маданий тармактарда, массалык-

маалымат каражаттарында кеңири колдонулат. Буга экстралингвистикалык жана лингвистикалык факторлор тикеден-тике таасирин тийгизет. Кыргыз тилинин лингвистикалык факторлору – кыргыз тилинин түзүлүшү жана анын тилдик каражаттары. Экстралингвистикалык жана лингвистикалык факторлор тилде чогуу каралат. Жогорудагы факторлор кыргыз тилинин лексика-грамматикалык жетилишине жана стилдик жактан жиктелишине түрткү берген. Мындай жетилүү жана жиктелүү процесси мезгилдик жактан үзгүлтүксүз болуп саналат. Мында белгилүү бир убакыттан кийин мурунку алынган билим керексиз болуп калат. Ошол себептен тилди өмүр бою үйрөнүү ар бир инсандын башкы милдети болуп калат.

Кыргыз адабий тилинин стилдери жазма жана оозеки болуп бөлүнөт. Кыргыз тилинин функционалдык жазма стилдери илимий, көркөм, публицистикалык жана иш кагаздар стили. Бул стилдер китеп стили деп дагы айтылып жүрөт. Жазуу стилдери мамлекеттик иш кагаздарды жазууда, көркөм чыгармаларда, илимий-публицистикалык макалаларда, илимдин бардык тармактарында колдонулат. Ал эми оозеки стиль аты айтып тургандай эле кепте, пикир алышуунун бардык түрүндө колдонулат.

Кеп маданияты термини татаал түшүнүк болуп эсептелет. Кээ бир изилдөөлөрдө сүйлөө маданияты деп да колдонулат. “Кеп маданияты” деген терминге окумуштуулар Д.Э.Розенталь менен М.А. Теленкова мындай түшүндүрмө беришет: “Филология илиминин бир бөлүгү катары адамдардын ортосундагы карым-катнаштын негизги каражаты болгон тилди илимий жагдайда пайдаланууну, ойду берүүнүн куралы катары белгилүү мезгилдеги, коомдук турмуштагы кептик кубулушту изилдейт” (Ашырбаев, 2004: 18). Б.а., кеп маданияты дегенибиз адабий тилдин нормасында сүйлөө, анын эрежелерин сактоо болуп эсептелет. Мына ушул эрежелердин негизинде кептин туура же туура эместиги келип чыгат.

Кеп – оозеки же жазуу түрүндө тилдин реализацияланышы. Тилдин коммуникативдик милдети кеп аркылуу иш жүзүнө ашат. Ал эми маданият болсо, адамзат коомунун өндүрүштүк, социалдык, коомдук, рухий турмушундагы бардык

жетишкендикти, цивилизацияны билдирет. Жалпылап айтканда, кеп маданияты – бул адабий тилдин нормасында угуучуга так, даана, көркөм, таасирдүү жана жеткиликтүү сүйлөө дегенди билдирет.

Тилдик норма жөнүндө сөз кылуудан мурда кыргыз адабий тилинин калыптануу этаптарына токтололу. Кыргыз адабий тилинин калыптануу этаптарын төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот,

1. Кыргыз тилинин биринчи этабы – кыргыз элинин оозеки адабияты гүлдөп, жазгыч, замана акындарынын ырлары ооздон оозго айтылып, XIX кылымда алгачкы расмий документтер жазыла баштаган мезгилге туура келет.

2. Кыргыз тилинин экинчи этабы – революциянын алгачкы күндөрүнөн 1925-жылга чейинки мезгил. Бул доордо кыргыздын тунгуч басма сөзү болгон Эркин-Тоо газетасынын чыккан, К.Тыныстановтун, И.Арабаевдин кыргыз тилин калыптандыруудагы жигердүү иштери жасалган мезгил болгон.

3. Кыргыз тилинин үчүнчү этабы – 1925-1940-жылдар аралыгындагы мезгил. Ушул жылдар аралыгында кыргыздар араб алфавитинен латын алфавитине өткөн, жаңы алфавит түзүлгөн, орфографиялык жана орпоепиялык принциптер аныктала баштаган, алар аркылуу лексикалык, грамматикалык норма калыптандырылган. Сөз, сөз айкашы, грамматикалык формалардын айтылышын, жазылышын тескөө, профессионал, жазма, көркөм адабият аркылуу тилди өнүктүрүү, анын стилдик жетилүүсүнө өбөлгө түзүү ж.б. иштер жасалган.

4. Кыргыз тилинин төртүнчү этабы – 1940-1990-жылдар аралыгындагы мезгил. Бул доордо кыргыз тили орус тилинин таасирине дуушар болгон, латын алфавитинен Кирилл алфавитине өткөн жана алфавиттен баштап бүтүндөй кыргыз тилинин грамматикасы кайра баштан карап чыгуу иштери жүргөн. Кыргыз тилин өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнө, ички өзгөчөлүктөрүнө караганда көбүрөөк даражада орус тилинин түздөн-түз таасиринде калгандыгы көрүнөт. Ушунун кесепетинен кыргыз тилинде көптөгөн каталар, тилдик бузулуулар келип чыккан. Булардын бардыгын кайрадан каралып оңдоп-түзөөлөр киргизилген жана кыргыз тилинин эрежелери кайрадан иштелип чыккан.

5. Кыргыз тилинин бешинчи этабы – 1990-жылдын азыркы мезгилге чейинки аралык. Кыргыз тили улуттук тил макамын алган. Ошондой эле адабий тилибиз мамлекеттик тил катары коомдук-функционалдык мүмкүнчүлүгү жөнүндөгү маселелер кызуу талкууга алынган, алфавит, орфография маселелери көтөрүлгөн. Кыргыз адабий тилинин нормасы калыптанган жана бул процесс азыр да уланууда.

Азыркы кыргыз тилинин өнүгүп-өсүүсүн, тилдик норманын калыптануусун жогоруда шарттуу түрдө 5 этапка бөлүп көрсөттүк. Бул этаптарда кыргыз тилинин грамматикалык ички структурасы ирээтке салынып, ырааттуулукка ээ болуп, тилдин ийкемдүүлүгү артып, маалыматты туюнтууда ыңгайлуулукка жеткени байкалат.

Демек, адабий тилибиз – элдин маданий салтын жаратуучу, аны алып жүрүүчү, өркүндөтүүчү, рухий-маданияттын казынасын толтуруучу каражат катары кеп маданиятынын эң жогорку көрүнүшү экендигин эстен чыгарбообуз зарыл.

Тилдик норма – коомдук-социалдык мааниге ээ болгон лингвистикалык кубулуш. Тилдик норма табиятына, маңызына мүнөздүү ар дайым болуп туруучу кыймылды, өзгөрүүнү, өнүгүүнү, ички процесстерди тескеп, эскинин сакталышын, жаңынын жаңырышын шарттайт, улуттук тилдин өнүгүүсүнө шарт түзөт. Тилдик норманын эң негизги белгилери катары көпчүлүк илимпоздор тилдик бул же тигил кубулуштун туруктуулугун, жалпыга бирдей милдеттүүлүгүн, кеңири таралгандыгын, салттуулугун, тилдик каражаттар колдонулган булактардын маанилүүлүгүн, кадыр-баркын, маданий-эстетикалык жагымдуулугун ж.б. өзгөчөлүктөрүн көрсөтүшөт.

“Кеп маданиятынын негизги каражаты – белгилүү бир тилдик нормага баш ийип, ошол норманын эреже-мыйзамдары, талаптары аркылуу коммуникативдик милдет аткарып, элдин эчендеген мезгил аралыгындагы тарыхый-маданий традициясын, тажрыйбасын, дүйнө таанып-билүүсүн, сөз устат-чеберлеринин, ак таңдай чечендеринин, акын-жазуучуларынын, элдин чыгармачыл ийгиликтерин чогултуп, кайра аларды элге тартуулоо мүмкүнчүлүгүндө турган оозеки жана

жазма формасы өнүккөн улуттук адабий тил, анын стилдик жиктелүүлөрү” (Мусаев, 1999: 20).

Кеп маданияты кептин коммуникативдик сапатын жана коммуникативдик максаттуулугун аныктоо менен шартталат. Кептин коммуникативдик сапаты дегенде сүйлөгөн сөзүбүздүн, жазган жазуубүздүн тууралыгы, тактыгы, сөз байлыгы болсо, ал эми коммуникативдик максаттуулугу дегенде кеп-сөзүбүздүн конкреттүү жагдай-шарт, кырдаал-чөйрөнүн талабына ылайыктуулугу каралат.

Кеп маданиятынын коммуникативдик сапаттарына жана коммуникативдик максаттарына төмөнкүлөр кирет:

1. Кептин тууралыгы
2. Кептин тазалыгы
3. Кептин байлыгы
4. Кептин түшүнүктүүлүгү, тактыгы
5. Кептин образдуулугу, көркөмдүүлүгү, таасирдүүлүгү
6. Кептин орундуулугу, адептүүлүгү (кептик этикет) ж.б.

Жыйынтыктап айтканда, кеп маданияты жогорудагы маселелерди изилдейт. Кеп маданияты адамдардын сүйлөшүү маданиятын жана алардын жалпы эле маданиятын, адеп-ахлагын, ички жан дүйнөсүн өнүктүрүү максатын көздөйт.

1.3. Кеп маданиятынын жалпы тил илиминде изилдениши

Кеп маданияты жөнүндөгү илим алгач байыркы Грецияда жана байыркы Римде пайда болуп, өнүккөн. Бул аралык тарыхта узак убакытты камтыган. Убакыттын өтүшү менен байыркы Грецияда маданияттын күчтүү өнүгүшү пикир алышуунун сырын, табиятын үйрөнүүгө түрткү берген. Мындан улам Грецияда оратордук өнөр өзүнчө кесип катары өнүгүп, мыкты сүйлөө үчүн атайын сабактар өтүлүп, практикалык жана теориялык белгилери калыптанып, чечендик өнөр дүркүрөп өскөн. Натыйжада Аристотель, М.Т.Цицерон, Демосфен сыяктуу көрүнүктүү философ, окумуштуулардын мыкты сүйлөөнүн техникасы, эрежелери жөнүндөгү ойлору кеп маданиятынын өзүнчө оку катары түптөлүшүнө шарт түзгөн.

Орус тил илиминде кеп маданияты жөнүндөгү окуу окумуштуу М.В.Ломоносовдун ысымы менен байланыштуу каралып жүрөт. Ал ораторлук чеберчилик жөнүндөгү эмгектерин жазганда алгачкылардан болуп, кеп маданиятынын маселелерин көтөргөн. Орус тил илиминде XX кылымда кеп маданиятынын маселелери тууралуу В.В.Виноградов, В.И.Чернышев, Б.В.Томашевский, Л.В.Щерба, С.И.Ожегов, В.Г.Костомаров, Л.И.Скворцов, Г.О.Винокур, Б.Н.Головин ж.б., бир канча окумуштуулар өз концепцияларын сунуштап, кеп маданиятынын маселелери боюнча негизги эмгектерди жазышкан. Азыркы учурда да кеп маданиятынын бардык маселелери боюнча орус окумуштуулары тарабынан жазылууда.

1. Кеп маданияты – бул кептин коммуникативдик сапаттарынын жыйындысы.
2. Кеп маданияты – бул адамдар бири-бири менен пикир алышуу максатында түшүнүктүү, жеткиликтүү тилдик каражаттарды колдонуусу жана колдоно билүүсү.

Окумуштуу С.И.Ожегов эмгектеринин биринде “Кеп маданияты – бул айтуучу өзүнүн оюн тилдик каражаттар аркылуу туура, так жана түшүнүктүү кылып бере билүүсү”, - деп айткан (Ожегов, 1955: 10).

Демек, кебибиз маданияттуу жаралышы үчүн так, туура адептүү кептин мыйзам ченемдүүлүгү, курулушу жөнүндө маалыматыбыз болушу керек.

Ал эми окумуштуу Л.И.Скворцов кеп маданиятынын татаал, көп кырдуу маселелерин эске алып, аны эки деңгээлге бөлүп карайт.

1. Кептин тууралык деңгээли.
2. Кептин мыктылык деңгээли.

Адабий тилди үйрөнүп жаткан мезгиле кептин тууралыгы туура келгендиктен, баа берүү дагы жөнөкөй болгон. Ал эми кептин мыктылыгы адабий тилди өздөштүрүп алгандан кийинки мезгилге туура келет. Кептин маданиятуулугун баалоо татаал, анткени өзүбүздүн оюбузду түшүндүрүү үчүн так, орундуу жеткиликтүү каражатты таба билүү керек.

Кеп маданияты – бул кептин нормативдүүлүгү. Бир сөздү же ойду айтууда аны угуучуга адабий нормада сылык, так, ачык жана маанилүү, маңыздуу, туура, жеткиликтүү кылып түшүндүрүү керек. Бул туурасында Л.И.Скворцов да “Кеп маданияты теориясынын борбордук түшүнүгү – норма” экендигин белгилеп өткөн. Ар тараптан кеп маданиятын изилдөөгө алган орус окумуштуусу А.А.Мурашов: “Кеп маданияты – кеп процесси менен түздөн-түз байланышкан: мугалимдердин, юристердин, психологдордун, журналистердин мыкты адис болуусун камсыздаган каражат болуп эсептелет. Ошондой эле кеп маданияты – адамдын мүнөзүн, потенциалын, тилге болгон мамилесин аныктайт”, - деген көз карашын билдирет (Мурашов, 2003: 35).

Чынында эле адамдын сүйлөгөн сөзү аркылуу ким экендигин аныктоого болот. Тилдин нормасына ылайык, туура, так, логикалуу, орундуу, көркөмдүү кеп айтуу жеке адамдын маданиятуулугунан кабар берет.

Л.А.Введенскаянын ою боюнча “Бардык адамдар маданияттуу сүйлөй билиши керек. Анткени алар бири-бирине жумуш орундарын уюштурат, ага жол көрсөтөт, биргеликте сүйлөшүүлөрдү ишке ашырышат, коомду акырындан туура жолго үндөшөт. Албетте, булардын бардыгы кеп аркылуу ишке ашат” (Введенская, 2000: 46).

Демек, жалпы тил илиминде кеп маданиятына тиешелүү айрым маселелер илимий негизде иликтөөгө алынып, ал лингвистиканын өзүнчө бир багыты катары калыптануу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло алды.

1.4. Кеп маданиятынын кыргыз тил илиминдеги изилдениши

Кыргыз тил илиминде 1990-жылдардын башында гана кеп маданияты атайын илимий изилдөөгө алына баштаган. Бирок бул сөз кыргыз элинде кеп маданияты жөнүндө түшүнүк жаңыдан гана калыптана баштады дегендик эмес. Анткени кыргыз эли байыртадан сөз баккан, сөзгө маани берип, сөздү кадырлап келген эл экендигин белгилүү. Кыргыз элинде кеп маданияты өтө бай, узак мезгилдик карт тарыхка ээ. Болгону ал түшүнүктөр илимий негизде изилденбей

элдик оозеки чыгармаларга, эпосторго, жомокторго сиңип кеткен. Элдик чыгармалар аркылуу кыргыздын кеп маданиятынын принциптери келечек муунга өтүп келген. Муну кыргыздан чыккан чечендердин, сынчылардын, жамактап төккөн акындардын болушу айгинелеп турат. Мындан тышкары элибиз кеп маданиятына тарбиялоонун дагы бир жолу катары макал-лакаптарды пайдаланган. Мисалы, “Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска”, “Ойноп сүйлөсөң дагы ойлоп сүйлө”, “Ойлонбой сүйлөгөн оорубай өлөт”, “Сен деген – сенек сөз, сиз деген – сылык сөз”, “Көп суу кечсе чалчык болот, көп сүйлөсө тантык болот”, “Өңүң суук болсо дагы сөзүң жылуу болсун”, “Жылуу сүйлөсө жылан ийнинен чыгат” ж.б. көптөгөн кыргыз макалдары бүгүнкү күндө да актуалдуулугун жоготкон эмес. Ошентип “Сөздү билген таап айтат, билбеген каап айтат” деп кимдин ким экендигин сөзүнөн билген кыргыз эли мамиле түзүүнүн этикасын, мамилесин жакшы билишкен.

Кыргыз тил илиминде кеп маданиятына тиешелүү ойлор биринчилерден болуп К.Тыныстановдун эмгектеринде каралган (Тыныстанов, 1936). Ал кыргыз тилинин кеп маданиятына алгачкы жолу кептик норма жөнүндөгү түшүнүктү киргизип, ал норманын түрлөрүн илимий негизде изилдөөгө аракет кылган. Касым Тыныстановдон кийин кеп маданиятынын маселелери кыргыз тил илимине байланыштуу окуу китептеринде, эмгектерде бериле баштаган.

Кыргыз тил илиминде кеп маданиятын тил илиминин өзүнчө бөлүгү катары изилдегендердин бири тилчи-окумуштуу Сыртбай Мусаев болгон. Анын 1999-жылы жарык көргөн “Кеп маданияты жана норма” китебинде кеп маданияты жана анын коммуникативдик сапаттары, тилдик норма жана анын табияты, норманын объективдүүлүгү, белгилери, тилдик системанын жана структуранын нормасы жөнүндө сөз болуп, кепте реалдуу колдонулуп жүргөн конкреттүү факт-материалдар анализге алынган. Бул эмгекте кыргыз кеп маданиятынын изилдениш абалы жөнүндө айтып жатып “бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тили илиминде кеп маданияты гезиттик макалаларды эске албаганда, илимий маселе катарында атайын иликтөөгө алынбаган, анын илимий-теориялык жана практикалык жагы

аныкталбаган, кеп маданиятынын негиздери белгиленбеген” (Мусаев, 1999: 7) дейт.

Автор “кеп маданияты – ошол тилде сүйлөгөндөрдүн, ошол тилде жазгандардын аң-сезимдүү, акыл-эстүү астейдил, жоопкерчилик мамилеси аркылуу шартталуу мүмкүнчүлүгүндөгү түшүнүк” (Мусаев, 1999: 12) деп эсептейт.

2002-жылы А.Биялиев “Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы” аттуу китебинде адабий тилдин жаралышы жана калыптануу мезгили, өнүгүшү, улуттук тил, адабий тилдин негизги белгилери, адабий тил жана тилдик норма ж.б. берилип, кеп маданиятына байланыштуу тилчи-окумуштуулардын эмгектерине таянган ойлор анализденген.

Ушул эле жылы А.Чолпонбаев менен Н.Календерованын “Сүйлөө чеберчилиги” (2002) деген эмгегинде кеп маданиятынын жашоодогу маани-маңызы, сөз аркылуу ой-пикирди толук туюнтуу, угуучуга маалымат берүү аркылуу анын аң-сезимине таасир берүүнүн айрым жол-жоболорун карашып кеп ишмердүүлүгүн изилдөөгө аракет жасашкан. Ошондой эле тилдик нормага, кептин коммуникативдик сапаттарын мисалдар менен жеткиликтүү ачып бере алган.

2002-жылы тилчи-окумуштуу Т.Токоевдин “Тил жана сүйлөшүү проблемасы” аттуу эмгегинде жалпы тил илиминдеги тил жана кеп маданиятынын изилденишине сереп салып, окумуштуулардын айткан ойлорун анализдеп, тил жана кеп боюнча маселелерди карап чыккан. Ф.де Соссюр, В. Фон Гумбольдт, Л.В.Щерба ж.б. окумуштуулардын тил жана кеп боюнча айткандарын талдаган.

2003-жылы Т.Акматов “Кыргыз тилинин адабий нормалары” аттуу китебинде кыргыз тилинин кеп маданиятынын маселелерине токтолуп жатып тилге кайдыгер мамиле жасалып жаткандыгын айтат. Ошондой эле кыргыз тилинин кеп маданияты өз алдынча илимдин бутагы катары калыптана электигин белгилеп, кеп маданияты дегенде туура айтып, туура жазуу эле эмес ар бир сөздү орду менен, таасирдүү, түшүнүктүү жеткирүү башкы максат экендигин баса белгилеген. Мындан тышкары, Т.Акматовдун “Кыргыз адабий айтымынын негиздери” аттуу

эмгегинде кыргыз адабий айтым маселелеринин эрежелери дагы деле толук иштеле электигин, айтымдын талаптары так аткарылбай жаткандыгын белгилеп өткөн.

К.Абдраимовдун “Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү” аттуу макаласында мугалим менен окуучунун ортосундагы байланыш, пикир алышуу талкууга алынып, мугалимдин сүйлөө чеберчилиги боюнча окуучуларга үлгү болуп жол баштоосу, окуучуларга орфографиялык, пунктуациялык, орфоэпиялык эрежелерди так жана туура үйрөтүүсү керектиги калемге алынган.

2004-жылы Т.Аширбаев менен А.Айтманбетовдун “Кеп маданияты” окуу-методикалык колдонмосу жарык көргөн. Аталган эмгекте кеп маданиятынын негиздери жөнүндө жалпы түшүнүк, кептик стилдик түрлөрү жана нормалары, мугалимдин кеп маданиятынын сапат баскычтары ж.б. кыскача обзор берилген.

2007-жылы Ж.Дүйшеевдин “Сүйлөө маданияты жана стилистика” аттуу китеби 2 томдук болуп жарыкка чыккан. 1-китепте кеп маданиятынын негизги маселелерине, кептин стилдерине, кептин коммуникативдик сапаттарына, кеп менен тилдин, кеп менен ойлоонун, кеп менен аң-сезимдин өз ара байланышына терең токтолгон. Ал эми 2-китебинде болсо кеп маданиятын стилдик жактан карап, функцияналдык стилдин түрлөрүн, оозеки жана жазуу түрүндөгү кептин колдонулуш ыкмаларын талдап көрсөтүп, кээ бирлеринин маани жагынан катарларын анализдеп туурасын көрсөтүүгө аракет кылган. Бул эмгектин кыргыз тил илиминдеги сүйлөө маданиятына байланыштуу жазылган иликтөөлөрдөн айырмасы, оозеки кепти, жазуу кепин өнүктүрүүгө жана өз оюн эркин айтууга, пикирин толук жеткирүүгө ар түрдүү кеңеш-пикирлер ортого коюлган.

Ушул эле жылы Ж.Дүйшеевдин “Чечендик чебер искусство кантип жаралат?” аттуу эмгеги жазылган. Бул окуу куралында чечендик өнөрдүн чебер искусство катары кантип жаралары, анын табияты, андагы негизги маселелер тууралуу сөз болот. Ж.Дүйшеев сүйлөө маданиятына “элибиздин сөз байлыгын, биз тарабынан оңдоп, түзөтүп, жакшыртып, анын колдонулуш сапатын арттыруу менен пикир алышууда тилди пайдалана билүүнүн коомдогу адам турмушунун

акыл-эс ийгилигинин жетишкендиги” (Дүйшеев, 2007: 6) деген аныктама берген. Ошондой эле бул эмгектин 1-бөлүмүндө оозеки сүйлөөнүн өнүгүшүн, сүйлөө маданиятынын теориялык жактан изилдениши, байыркы, орто кылымдардагы, кайра жаралуу доорундагы, эне тилибиздеги ораторлук искусство ж.б. берилген. 2-бөлүмүндө публикалык сүйлөөнү окуп-үйрөнүүнүн айрым маселелери; 3-бөлүмүндө түрк элдериндеги ораторлук искусствонун айрым маселелери; ал эми 4-бөлүмүндө болсо элдик чечендер жана алардын олуялык сапаттары ж.б. камтылган.

2007-жылы А.М.Исираилованын “Кыргыз кеп маданияты” усулдук колдонмосу даярдалган. Аталган эмгек чакан көлөмдө болуп кайрылуу, көңүл буруу, саламдашуу, таанышуу, чакыруу, өтүнүч, кеңеш суроо, чакырууга макулдук берүү же баш тартуу, кечирим суроо, даттануу, сооротуу, абалын түшүнүү, көңүл айтуу, куттуктоо, ыраазычылык билдирүү, коштошуу сыяктуу бөлүктөрдөн туруп, ушул абалдарда калыптанып калган кандай сөздөр, сөз айкаштары же сүйлөмдөр колдонуларын диалог түрүндө көрсөтүп жана кайсы убакта колдонуларын түшүндүрмөсүндө берген. Эмгек кыргыз кеп маданиятын жаңыдан үйрөнүп жаткан окуучуларга, кыргыз тилин жаңыдан үйрөнүп жаткан чет өлкөлүктөргө өтө пайдалуу колдонмо экендигин баса белгилемекчибиз.

2013-жылы Т.Уметалиеванын “Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери” аттуу кандидаттык диссертациясы корголгон. Бул диссертация 3 бөлүмдөн туруп: биринчи бөлүмү кеп маданиятынын жалпы тил илиминде, түркологияда, кыргыз тил илиминде изилденишине арналган. Экинчи бөлүмүндө кеп маданияты жана анын негизги маселелери каралган. Ал эми үчүнчү бөлүмүндө болсо, кептин коммуникативдик сапаттары изилденген. Бул диссертацияда ар бир бөлүм терең изилденип, акыркы бөлүмдө кептеги одоно каталар мисал катары көрсөтүлгөн.

Негизинен кеп / сөз / тил колдонулбаган тармак болбой тургандыгын жогоруда айтып өттүк. Кеп маданиятын, чечендикти талап кылган иштер көбүнчө коомчулуктун назарында жүрүүчү кесип ээлери, же болбосо бир ишти, же мекемени жетектей турган жетекчилер экендиги белгилүү. 2017-жылы

А.Жолдошбаев менен Г.Пулатова тарабынан “Менеджмент жана жетекчинин сөз чеберчилиги” (жетектөөдө кеп маданияты жана чечендик чеберчилик боюнча колдонмо) аттуу чакан китепче басмадан чыккан. Бул эмгекте оозеки кептин негизги касиеттери, жетекчи жана анын сөзү, жетекчинин сөз чеберчилиги жана жетекчилерге кеп маданияты боюнча сунуш-пикирлер айтылган. Ошондой эле китепте жетекчинин сөз чеберчилиги боюнча мындай деп айтылат: “Жетекчи кеп маданиятына сөзсүз көңүл буруш керек, анткени анын ар бир сөзү, сүйлөө тартиби кол астындагылар тарабынан өзгөчө кабыл алынат. Анын сөздөрү туура, так, сүйлөө тартиби үлгүлүү болуш керек. Жыйындарда, чогулуштарда, кеңешмелерде мекеменин кызматкерлери алдында адабий тил нормаларын кармануу, кесиптик лексиканы туура колдонуу, жумушчулар менен так, жеткиликтүү жана жупуну сүйлөө, сөздү фактылар менен тастыктап, жүйөлүү айтуу, оозеки кайрылуулардын убактысын мерчемдөө – жетекчинин кеп маданиятына кирет. Кайсы бир тема боюнча сөз болуп жатканда алыстан баштабай, өтө эле кагазга ороп сүйлөбөй, тема боюнча конкреттүү сүйлөө зарыл. Ар бир нерсе өзүнүн аты менен аталышы керек. Сөздөр бүдөмүк болбой, таамай айтылышы керек” (Жолдошбаев, Пулатова, 2017: 22).

Ал эми Сулайман Рысбаевдин “Сөз жөнүндө сөз” (2021) китебинде “...Адамдын тилинин жана ыйманынын маданияты – анын эки канаты. Сөз – адамдын жеке маданияты гана эмес, сөз – улуттун маданияты. Биз сүйлөп жатып өзүбүздүн жеке маданиятыбызды гана билдирбейбиз, улутубуздун сөз маданиятын билдиребиз. ... Кеп же сүйлөө маданияты тууралуу сөз кылганда, адамдын жеке кебине (сүйлөгөн сөзүнө) жасаган жеке мамилеси, эне тилинде сүйлөө деңгээли, кебинин коммуникативдик сапаты, т.а., кебинин: тазалыгы, тактыгы, тууралыгы, логикалуулугу, орундуулугу, адептүү сүйлөөсү, эмоцияналдуулугу, поэтикалуулугу, байлыгы тууралуу сөз болот. Демек, ар бир сүйлөөчү адамдын кебинин маданияты өз эне тилине жасаган анын жеке мамилесинин деңгээлин чагылдырат” (Рысбаев, 2021: 10-32) деп жазылган. Мындан тышкары эмгектин аты айтып тургандай сөздү (тил, кеп) ар тараптуу изилдеп, анын биз билбеген касиеттерин, сырларын, күчүн, пайдасын жана зыянын паремиялар, мисалдар менен эң сонун ачып берген.

Демек, кеп маданияты дегенибиз - үйдө, көчөдө, коомдук жайларда, мамлекеттик мекемелерде, иште, көгүлтүр экранда деги койчу бардык жерде кеп нормаларына ылайык сүйлөө. Ар бир адамдын кеби анын күзгүсү, маданияты, кандай адам экендигинин белгиси. Ошол себептен “Бүгүнкү куру сөз – эртеңки өкүнүч”, “Айтылган сөз – атылган ок” деп аталарыбыз керексиз сөздөн тыйып, сөздү артка кайтпай турган атылган окко салыштырып, ар бир сөзгө этият мамиле кылып орду менен сүйлөөгө чакырышпаса керек.

1.5. Телерадио алып баруучусунун кеп маданиятынын изилдениши

Кеп маданияты коммуникативдик байланыш болгон, адам менен адам пикир алышкан, мамиле түзгөн бардык чөйрөдө керек. Бекеринен гректин улуу ойчулу Сократ: “Сүйлө, анан мен сени тааныйын” деп айтпаса керек. Демек, сөз жеке индивиддин дагы, бүтүндөй коомдун жана улуттун дагы маданияты боло алат. Ал эми коом менен улуттун күзгүсү болгон телерадио жаатында сүйлөө маданиятынын маанилүүлүгүн айтпасак деле белгилүү. Себеби теледе даярдалган көрсөтүүлөрдү, радиодогу уктурууларды өлкө ичиндеги жана дүйнөнүн булуң-бурчундагы канчалаган адамдар бир учурда угуп көрүшөт. Эгерде телерадио алып баруучусу көгүлтүр экранда же болбосо уктурууда тилдин адабий нормасын бузса, кептин тууралыгына, тактыгына маани бербесе, сөз байлыгы аз болсо, кебинин таасирдүүлүгү, көркөмдүүлүгү жок кайталанма, тажатма болсо же болбосо кептик этикетти сактабаса эмне болот? Анда, биринчиден, адабий тилге суроо-талап жок болот, улуттук тилге болгон сый урмат жоголуп, бүтүндөй тилдин келечегине зор залакасын тийгизет, тилдик бузулуулар кадимки көрүнүш болуп калат. Экинчиден, телерадио коомдун күзгүсү болуудан калып, көрүүчүлөрү, угуучулары жок болот. Ошондуктан ойду жеткирүүнүн негизги каражаты кеп (сөз) болгондуктан кандай гана чөйрө болбосун кеп маданиятын өнүктүрүүгө, анын нормаларын сактоого дыкат көңүл бурулушу кажет.

Жогоруда кеп маданиятынын ар бир чөйрөдө өтө маанилүү экендигине, ийгиликтин сыры тилди чеберчилик менен колдонууда жаткандыгына токтолдук. Бул айрыкча коомдун күзгүсү болгон көгүлтүр экран менен радио уктурууларды

жетектеген алып баруучулардын негизги сапаты, таланты, өнөрү болууга тийиш деп эсептейбиз. Негизинен кыргыз телерадио алып баруучусунун кеп маданияты, иш учурундагы кеп чеберчилигин изилдеген эмгектер жокко эсе десек жаңылышпайбыз. Башкача айтканда, кыргыз телерадио алып баруучусунун кеп техникасы көп изилденген, бирок кеп маданияты лингвистикалык жактан өз алдынча изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Ошол себептен магистрдик ишибиздин темасы катары “Кыргыз телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын” тандап алып тилдик жактан изилдөөнү чечтик.

Алгач кыргыз телерадио алып баруучусунун кеп маданиятына киришүүдөн мурун бул жаатта кандай изилдөөлөр жасалып, кандай илимий эмгектер жазылгандыгына токтололу. Биздин темага шайкеш келген эмгектердин бири 2014-жылы жарык көргөн Тамара Жаманбаеванын “Телерадио алып баруучусунун чеберчилиги” аттуу эмгеги десек болот. Бул эмгекте телерадио алып баруучусунун ролу жана функциясы, эфир залкарларынын сабактары, ар түрдүү программаларды алып баруудагы өзгөчөлүктөр, түз эфир учурунда ыңгайсыз кырдаалдардан чыгуунун жолдору, убакытты туура бөлүштүрө билүү жана алып баруучунун аудитория менен иштей билүүсү, көрөрмандар, угармандар менен болгон байланышы изилденген. Ошондой эле мындан тышкары эфирди даярдоодогу алып баруучунун ролу жана орду, телерадио алып баруучусуна кеп-кеңештер, кеп техникасы жана сүйлөө маданияты ж.б. берилген. Бул китепти негизинен алып караганда алып баруучунун чеберчилиги лингвистикалык аспектиден эмес журналистикалык жактан көбүрөөк изилдеген. Бирок эмгектин ичинде кеп маданиятынын тилдик нормаларына токтолгон учурлары да кездешет. Мисалы, тилдин тазалыгы боюнча сөз болгондо Союз учурундагы тилдик тазалык, эфирдеги сабаттуулук жогору болгондугун баса белгилеген. “Тилдин тазалыктан тайый башташы 1990-жылдарга туш келди... Башкы планга чыгып алган демократия менен рейтинг чыныгы кесипкөйлүк жөндөмдү жүдөтпөсө да жөөк артында калтырды. Тилдин тазалыгына көз жумду мамиле жасалып калды” (Жаманбаева, 2014: 125) деп айтуу менен бирге кеп маданиятына маани бербеген алып баруучу кечиримсиз ката кетирет деп эсептеген. Тамара Жаманбаеванын аталган эмгегинде алып баруучунун компотенттүүлүгүнө, кесиптик сапаттарына токтолуп жатып:

“Ойдун активдүүлүгү, кабылдоонун байлыгы, логикалык зиректик, эс тутумдун күчтүүлүгү, жагымдуу үн, тил байлыгы менен жуурулушуп турса, андай алып баруучунун эфири көрөмандардын, угармандардын калың катмарынын жүрөгүнүн түпкүрүнөн орун алары талашсыз чындык” (Жаманбаева, 2014: 120) деп айткан.

Белгилүү журналист Мыктыбек Арстанбектин 2017-жылы жарык көргөн “Мени тандаган кесип” аттуу китеби журналистика адистигинин алиппеси десек да болот. Анткени бул китепте журналист деген ким деген жөнөкөй нерседен баштап телевидение тармагы, телевизиондук алып баруучу жана анын компотенттүүлүгү ж.б. көптөгөн маселелер каралган. Мыктыбек Арстанбек алып баруучунун компотенттүүлүгүнө токтолуп жатып кеп маданияты, адабий тилдин нормалары жөнүндө мындай деген: “Журналисттик мааниде – орфоэпия туура сүйлөө дегенди билдирет. Бүгүнкү кыргыз телевизиондук журналистикасы тилекке каршы, бул сабакка кечигип калгандай. Телевизордон сүйлөп жаткан диктордун, алып баруучунун же репортёрдун сөзүн кагазга түшүрсө, көп каталар табылат” (Арстанбек, 2017: 162). “Экрандагы адистин диалекти жана сүйлөө манерасы анын алгачкы эле сөздөрүндө байкалат. Түштүк диалектинде “а” тамгасы “э” тамгасына жакыныраак айтылат. Ал эми “дагы” деген сөз “...ям” деген кошулма менен айтылган жерлер бар. Кээ бир аймактык аудитория менен чектелген мекемелердин программасында сөз жергиликтүү диалектиге басым жасаган учурлары да бар. Ал эми сүйлөө манерасы деп, адистин өзгөчө сүйлөм тартибин айтса болот. Мисалы, кээ бир адистер тексти татаал сүйлөмдөрдөн түзүп, кооздугуна басым жасаса, кээ бирлери, тетирисинче, жөнөкөй сүйлөмдөр менен жалпак тилде сүйлөйт” (Арстанбек, 2017: 162-163). Ошондой эле автор алып баруучунун сөз байлыгы жөнүндө “Экрандагы адистер сөз чебердигин дайым өстүрүп туруусу зарыл. Сөз телекөрүүчү менен байланыштын негизи, анын үстүндөгү талыкпаган эмгек менен гана түшүм берет. Адистер ар дайым жаңы сөздөрдү колдонууну адат кылганы жакшы. Антпесе, телекөрүүчү улам кайталана берген сөздөргө бат көнүп, тексттин кызыгы жоголот” (Арстанбек, 2017: 164) деп, адистин сөз байлыгы, адистик билими менен кошо дүйнөгө болгон көз карашы, турмуштук тажрыйбасы да мол болушу керектигин баса белгилейт.

Чынара Капарованын “Кыргызстандагы ММКларда жаңылыктардын чагылдырылышы” аттуу магистрдик диссертациясынын биринчи бөлүмүндө алып баруучунун кеп техникасы, ал эми экинчи бөлүмүндө болсо алып баруучунун кеп маданияты берилген. Бул изилдөөдө алып баруучунун кеп маданияты боюнча төмөндөгүчө берилген: “Кептик маданият кесипкөй теле алып баруучуну даярдоодогу негизги маселе. Кеп маданиятына диспуттарды, дискуссияларды алып баруу, шоу-программаларды даярдап, алып чыгуу, өз кебине ээ болуу, өзүнүн оюн жана пикирин так, түшүнүктүү жеткире билүүнү киргизүүгө болот. Бирок учурда, телевидениеде кеп маданияты солгундап, деңгээли түшүп бара жатат деген пикирлер көп айтылууда. Бул биринчи кезекте оозеки кепке ыкталгандык менен түшүндүрүлүп келет” (Капарова, 2007: 30).

2009-жылы Нурзат Казакованын “Чечендик өнөр (Риторика)” аттуу чакан эмгеги жарык көргөн. Бул эмгекте Байыркы Грециядагы риторика илиминин пайда болушу жана алгачкы ораторлор, Марк Туллий Цицерондун риторика илимине кошкон салымы, кыргыздардын чечендик өнөрү ж.б. изилденген. Ошондой эле китептин бешинчи бөлүгүндө эл алдына чыгып кантип сүйлөө керек жана ага болгон талаптар, кептин композициясы ж.б. көрсөтүлгөн. Китепте көрсөтүлгөн кептин композициясын туура түзүүгө коюлган талаптар булар: “1. Эки тараптуу каалоо; 2. Теманын кызыктуу болушу; 3. Бири-бирин уга билүү; 4. Сүйлөшүү этикасын сактоо; 5. Угуучулар менен вербалдык эмес байланыш түзүү; 6. Сүйлөшүүнүн жыйынтыгын чыгарып жатканда: “Сиздин айтканыңыздан улам...”, “Менин түшүнгөнүмө караганда...”, “Сиз айткан жагдай боюнча...” ж.б. ушул сыяктуу сөздөрдү колдонуу” (Казакова, 2009: 61-63). Мындан тышкары Марк Туллий Цицерон жөнүндө айтып жатып, анын “Оратор” аттуу эмгегинде: “Оратор эң негизги үч нерсени билүүсү керек: эмнени айтуу керек, кайда айтуу керек, кантип айтуу керек?” (Казакова, 2009: 28) деп берилген.

Жогоруда анализденген эмгектердин бүтүндөй мазмуну телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын изилдөөгө арналбаса дагы ичинде бир аз камтылгандыктан жалпылап кыскача маалымат бергенге аракет кылдык.

1.6. Биринчи бөлүмдүн жыйынтыгы

Изилдөөбүздүн теориялык бөлүмүндө кыргыз телерадиосунун кыскача тарыхы, кеп маданиятынын негиздери, кеп маданиятынын жалпы тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде изилдениши, телерадио алып баруучусунун кеп маданиятынын изилдениши берилди.

Радио 1895-жылы 7-майда орус физиги Александр Попов тарабынан ойлоп табылгандыгы белгилүү. Кыргызстанда 20-кылымдын башында алгачкы радиоуктуруу уктурулган. Андан соң “Фрунзелик жумушчу” радиогезити иштей баштаган. Кыргызстандагы телекөрсөтүүнүн алгачкы башаты болуп 1958-жылы Фрунзе телестудиясы өз ишин баштаган.

Кеп маданияты Байыркы Гректерде “риторика” деп аталса, кыргыз тил илиминде “тил маданияты”, “кеп маданияты”, “сүйлөө маданияты”, “речь маданияты” , “сүйлөшүү маданияты” деген терминдер менен аталып жүрөт. Жогорудагы сөз, кеп, речь, сүйлөө деген сөздөр толук синоним боло албаса дагы маанилеш сөздөр болуп саналат. Кеп маданиятынын негиздери бөлүмүндө кептин сөздүктөрдөгү мааниси, аныктамасы, окумуштуулардын изилдөөсүндөгү тил менен кептин айырмачылыктары ж.б. көрсөтүлүп, тил илиминин сыпаттоо методу аркылуу изилденди.

Кыргыз тил илиминде кеп маданияты 1990-жылдарда изилдене баштаган. Кыргыз тилинин кеп маданиятын алгачкылардан болуп изилдегендердин бири С.Мусаев болгон. Анын 1999-жылы “Кеп маданияты жана норма” деген китеби жарык көргөн. 2002-жылы А.Биялиевдин “Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы”, А.Чолпонбаев менен Н.Календерованын “Сүйлөө чеберчилиги”, Т.Токоевдин “Тил жана сүйлөшүү проблемасы” эмгеги, 2003-жылы Т.Акматовдун “Кыргыз тилинин адабий нормалары”, “Кыргыз адабий айтымынын негиздери” аттуу эмгектер жазылган. Мындан тышкары, К.Абдыраимовдун “Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү”, 2004-жылы Т.Аширбаев менен А.Айтманбетов “Кеп маданияты”, 2007-жылы

Ж.Дүйшеевдин “Сүйлөө маданияты жана стилистика”, “Чечендик чебер искусство кантип жаралат?”, 2007-жылы А.М.Исираилованын “Кыргыз кеп маданияты”, 2009-жылы Н.Казакованын “Чечендик өнөр (Риторика)”, 2013-жылы Т.Уметалиеванын “Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери” аттуу кандидаттык диссертациясы жазылган. Ошондой эле 2021-жылы педагог С.Рысбаевдин “Сөз жөнүндө сөз” китебинде дагы кеп маданияты жана анын коммуникативдик сапаттары жөнүндө жалпы маалымат берилип, мисалдар көрсөтүлгөн.

Ал эми алып баруучунун кеп маданияты боюнча илимий эмгектер жазылган эмес. Бирок ушул темага жакын эмгектерден 2014-жылы Тамара Жаманбаеванын “Алып баруучунун чеберчилиги” аттуу эмгеги жана белгилүү журналист Мыктыбек Арстанбектин 2017-жылы “Мени тандаган кесип” аттуу китеби жазылган. Бул эмгектерде алып баруучулардын кесиптик компотенттүүлүгүнө токтолуп жатып, алып баруучунун кеп маданияты жөнүндө да азын-оолак сөз кылышкан.

Демек, изилдөөбүздүн теориялык негиздеринде айкын болгондой, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде дагы, журналистика тармагында дагы “Телерадио алып баруучусунун кеп маданияты” өз алдынча изилденген эмес. Жогорудагы анализденген эмгектер кеп маданияты, чечендик өнөр, риторика, кеп техникасы, журналистика боюнча жазылган эмгектер. Телерадионун коомго тийгизген таасирин көңүлгө түйүп, алып баруучулардын кетирген каталарына көз жумду мамилеге чекит коюу максатында жазылган илимий эмгегибиздин теориялык бөлүмү ушундай жыйынтыктар менен аяктады.

II. БӨЛҮМ

ПАРЕМИЯЛАРДЫН КЕП МАДАНИЯТЫНДАГЫ ЖАНА АЛЫП БАРУУЧУЛАРДЫН СҮЙЛӨӨ ЧЕБЕРЧИЛИГИНДЕГИ ОРДУ

Паремия деп элдик оозеки чыгармалардагы микрожанрларды айтабыз. Аларга макал, лакап, белги, табышмак, ырым сөздөр, анекдоттор ж.б. кирет. Бул жанрлар жөнүндөгү илимди фольклористикада паремиология дешет.

Паремиядагы позитивдүү маани адамды туура ойлоого, туура жүрүүгө, туура сүйлөөгө, туура баалоого, туура жашоого үндөйт, жакшылыкка багыттайт, максаттуу жашоого үйрөтөт. Алардагы негативдүү маани адамды терс ойлобоого, тетири жүрбөөгө, одоно же калп сүйлөбөөгө, жамандык кылбоого үгүттөйт. Адамгерчиликтин, ыймандуулуктун, адилеттүүлүктүн, чынчылдыктын, боорукерликтин ж.б. асыл сапаттарын коомдо түптөлүшүнө зор таасирин тийгизет.

Кеп маданияты алгач “риторика” деген ат менен Грецияда пайда болуп, өсүп-өнүгүп өз алдынча илим катары калыптанган. Ал эми кыргыз элинде болсо 20-кылымда гана изилдөөнүн объектиси болуп, өз алдынча тил илиминин бир бутагына айланган. Бирок бул сөз кыргыздар кеп маданиятын жаңыдан гана үйрөнө баштады дегендик эмес. Улуу муундардын урпактарына калтырган түбөлүктүү мурасы болгон фольклордо кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан салт-санаалары, бай тажрыйбасы, акыл-кеңеши, бүткүл асыл өнөрлөрү, чыныгы чыгармачылык чеберчиликтери сакталып калган. Ошол эле “Манас” эпосунун үчилтиги, “Эр-Төштүк”, “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Кедейкан” ж.б. сыяктуу эпос-дастандарда сансыз санат, насыяттар, термелер, тамсил-жомоктор кездешкени буга айкын далил болуп бере алат.

Мындан тышкары кыргыз элинде олуялар, көсөмдөр, ак таңдай акындар, сынчылар, чечендер, кара кылды как жарган калыстар, канчалаган талаш маселелерди өзүнүн даанышмандыгына, сөз билгилегине салып чечкен казылар жашап өткөндүгү баарыбызга маалым. Булардын айрымдарын атай турган болсок: Жээренче чечен, Санчы сынчы, Толубай сынчы, Куйручук, Акыл Карачач, Тилекмат аке, Сарт аке, Мойту аке, Садыр аке, Кыдыр аке, Жеңижок, Барпы,

Эшмамбет, Арстанбек Буйлаш уулу, Калыгул Бай уулу, Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматов ж.б. санай берсек түгөнбөйт. Булар өз убагында айтылган, калем учуна илинбеген сөздөрдүн күкүмүн жерге түшүрбөй, кулагына куюп, аң-сезимине сактап келгендигин көрөбүз. Алар керт башынын кызыкчылыгын гана ойлобостон карапайым калктын арыз-муңун, максат-мүдөөсүн тартынбай хандарга, бектерге жеткирип, “баш кесмек бар, тил кесмек жок” экендигин жакшы түшүнүшкөн. Байыртадан сөздүн күчүн жогору баалаган кыргыз эли дагы аларды алаканына салып, кастарлап, чечендик өнөрдү кесиптердин эң алдыңкысы катары баалап “өнөр алды – кызыл тил” деп айтышкан.

Ал эми жогорудагы саналып өткөн эл асылдарын эске албаган күндө да кыргыз элинде эмне деген гана макал-лакаптар, фразеологизмдер бар. Бул кыргыз элинин кеп маданиятына, анын коммуникативдик сапатына жана максаттарына канчалык деңгээлде көңүл бургандыгынын белгиси. Паремиялар айтыла турган пикирге тактык киргизип, көркөмдөйт, сөздүн таасирдүүлүгүн арттырат. Телерадио алып баруучулары кеп маданиятын жакшы өздөштүрүү менен бирге эле паремияларды да мыкты деңгээлде өздөштүрүп, аларды керектүү жерде орду менен колдонгонду билүүгө тийиш деп эсептейбиз.

2.1. Кеп маданиятынын макал-лакаптарда берилиши

Элдин жашоо тажрыйбасынан, акыл-эсинен жаралып, муундан муунга өтүп келе жаткан, жаштарды тарбиялоодо, алардын дүйнө таанымын калыптандырууда кеңири колдонулуп келген маданий мурастардын бири – макал-лакаптар. Макал-лакаптар татаал түзүлүштөгү тилдик бирдиктер жана турмуштук тажрыйбанын үлгүсү катары кепте даяр материал катары колдонулат. Макал-лакаптар шарттуу түрдө фольклордук жанр болгону менен, бул тармактын башка жанрларынан мааниси, мазмуну жагынан (өтө кыскалыгы, көркөмдүгү, таасирдүүлүгү жана үйрөнүп алууга жеңилдиги менен) айырмаланып турат. Кандай гана макал-лакап болбосун алардын ар бири бүткөн бир ойду билдирип, жаш муундун акылын, билимин өстүрүүгө, тарбия берүүгө жол көрсөтөт.

Макал-лакаптар тээ ата-бабаларыбыздын доорунан азыркы күнгө чейин турмуштук тажрыйбанын бай тарыхы, ширелишкен акылдын казынасы, келечек

муунга жол көрсөткүч болуп доордон-доорго актуалдуулугу арта берген. Макал-лакаптарда турмуштук тажрыйба менен бирге эле кеп маданияты да эң жогорку деңгээлде берилген. Изилдөө ишибизде кеп маданиятына байланыштуу макал-лакаптарды иргеп алып, аларды кептин коммуникативдик сапаттарына жана максаттарына жараша бөлүштүрүп, талдоого аракет кылдык.

2.1.1. Кептин тууралыгына байланыштуу макал-лакаптар

- Туура сөз тукумга калат.
- Туура сөз кылычтын мизинен курч.
- Сөзүң өлгөнчө, өзүң өл.
- Жакшынын сөзү кепил, жамандын өзү кепил.
- Калптын казаны кайнабайт.
- Сөздүн туурасы жакшы, төөнүн буурасы жакшы.

Жогорудагы кептин тууралыгына байланыштуу макал-лакаптарда “туура сөз – мурас”, “туура сөз – курч”, “туура сөз – кепил”, “жалган сөз жарытпайт”, “сөзүңдүн өлгөнү – өзүңдүн өлгөнүң” деген семантикалык маанилерди камтып, “туура сүйлө”, “чын сүйлө” деген ойду билдирип турат.

2.1.2. Кептин тазалыгына байланыштуу макал-лакаптар

- Адамзатты сөз бузат, тоону-ташты сел бузат.
- Сөзү жаман элди булгайт, өтүгү жаман төрдү булгайт.
- Ириген ооздон чириген сөз чыгат.
- Кеп чынынан бузулбайт.
- Эне тилин билбеген – элин сүйүп жарытпайт.

Ал эми кептин тазалыгына байланыштуу макалдарда “жаман сөз булгайт”, “тилиң билбеген элин сүйбөйт”, “адам сөзүнөн бузулат”, “ооздон чыккан сөз адамдын ким экенин аныктайт” деген маанилерди туюнтуп, “таза сүйлө”, “тилиңди таза тут”, “эне тилиңди сүй” деген кеңештерди берет.

2.1.3. Кеп байлыгына байланыштуу макал-лакаптар

- Жакшы сөз – жарым дөөлөт.
- Оозунда кеби бардын, сөзүндө эми бар.
- Сөз элдин кенчи, чөп жердин кенчи.
- Сөз жүйөөсүн тапса, мал ээсин табат.
- Сөз маанисин билбесе сөзгө калат.
- Сөздүн көркү – санат, куштун көркү – канат.
- Сулуулукту көздөн издебе, сөздөн изде.
- Сөздү билген таап айтат, билбеген каап айтат.
- Сөз төркүнүн билбеген сөз түбүнө жете албайт.
- Өнөр алды – кызыл тил, кызыл тилди баалай бил.
- Көз жетпеген жерге сөз жетет.
- Кепке кемтик болгончо, кеп билгенди ала жүр.
- Сөзгө сөлтүк, кепке кемтик.
- Кепти билгенден сура, жолду жүргөндөн сура.
- Кепти көп тыңшаган чечен болот.
- Кеп билген адам, көп билген адам.
- Сөздүн сөздөй баркы бар.
- Сөз бербеген жөө чечен, учуп жүргөн камгактай.
- Сөз билбеген муштуму менен коркутат.
- Сөз билги – тапчыл, адам сулуусу – акыл.
- Сөз жебеген адамдын ар бир сөзүндө бир тузак.
- Сөз жүйөөсүн билбеген сөздү өзүнө келтирет.
- Сөз өзөгү – макал.
- Сөзгө сараң, ойго терең.
- Сөзгө жараша сөз, суроого жараша жооп.
- Сөз кадырын билбесең, өз кадырың билбейсиң.
- Карынын сөзү – жамак, жамагы жашоого сабак.
- Сөз кутулбайт чеченден, мээнет кетпейт бечелден.

Кептин байлыгына байланыштуу макал-лакаптарда “сөз – дөөлөт”, “көп тыңшаган чечен”, “көп билген – кеп билет”, “сөз – эм”, “сөз – санат”, “сөз билген – жол билет”, “сөз – өнөр”, “сөз – сулуулук”, “сөз – кадыр-барк” деген маанилер жаралат. Ошондой эле бул макалдарда “сөзмөр бол”, “аз сүйлө”, “сөзүңө этият бол”, “сөз бак”, “кеп үйрөн” деген ойлор айтылган.

2.1.4. Кептин тактыгына байланыштуу макал-лакаптар

- Тамчы ташты тешет, так сөз болотту кесет.
- Кайып тийген октон, таамай тийген сөз күчтүү.
- Тилди тил кесет.
- Сөз санабай гүлүн айт, миңин эмес бирин айт.
- Сөз татыгын билбеген – сөздү баалабайт.
- Сөз чечендин санаты.
- Сөз сөздү жыгат.
- Сөзүң кыска болсун, колуң уста болсун.
- Бычакты курч кылган бүлөө, сөздү курч кылган жүйөө.
- Тил менен тикенди да аласың.
- Тил кылычтан дагы өткүр.
- Айтылган сөз – атылган ок.
- Сөзү өткүрдүн көзү өткүр.
- Сөздүн баркы – кыскалыгында.
- Сөздүн бышыгы жакшы, аштын ысыгы жакшы.
- Акылдуунун сөзү кыска, айта салса нуска.
- Аркандын узуну, сөздүн кыскасы жакшы.
- Сөз жип, кандай созсоң кете берет.
- Айтылган сөз – алышкан кол.

Жогорудагы кептин тактыгына байланыштуу макал-лакаптарда “так тил болотту тешет”, “тил – убада”, “акылдуунун сөзү кыска”, “тил өткүр”, “сөз – санат”, “так тил октон күчтүү” деген семантикалык ойлор билдирилип, “так сүйлө”, “кыска айт”, “сөзүң жүйөөлүү болсун”, “сөзүң нуска болсун” деген маанилер камтылды.

2.1.5. Кептик этикетке же болбосо кеп адебине байланыштуу макал - лакаптар

- Дили адептүүнүн – тили адептүү.
- Сөз үйрөтпөй, сүйлөп үйрөт.
- Улууга каяша айтпа, убададан кайтпа.
- Адамды сөз даңазалайт, сөз маскаралайт.
- Жакшы сөз жан эритет, жаман сөз жан кейитет.
- Бир ооз сөз абийир каралайт, бир ооз сөз жүрөк жаралайт.
- Кылыч жарасы бүтөт, тил жарасы бүтпөйт.
- Тил көргө чейин түшүрөт, көккө чейин чыгарат.
- Жара айыкса так калат, жаман сөздөн кек калат.
- Ийне көзүнөн сынат, адам сөзүнөн сынат.
- Тууган катары кучакташтырган – тил, душман катары бычакташтырган – тил.
- Бир жакшы сөз миң көңүлдүн жаратын бүтүрөт.
- Тил азар тилге кирбейт, тилинен өлөрүн билбейт.
- Адамдын көркү бөз, көңүлү эки ооз сөз.
- Өңүң суук болсо дагы сөзүң жылуу болсун.
- Тил менен тирүү адамды да өлтүрүүгө болот.
- Тилинген жара айыгат, тил жарасы айыкпайт.
- Эң ачуу да – тил, эң таттуу да – тил.
- Ачуу сөз жыландын заары, таттуу сөз жүрөккө дары.
- Ачуу тил таттуу турмушту бузат.
- Сөз – сөөктөн өтөт, жүлүнгө жетет. Таяк эттен өтөт, тез эле унутулуп кетет.
- Жаман сөз жүрөккө барып так болот.
- Узун тил уудан дагы жаман.
- Тил – адамды адам кылат, аша чапса жаман кылат.
- Тили таттуу аш жейт, тили катуу муш жейт.
- Катуу сөз – камчы, жылуу сөз – укурук.

Кептин коммуникативдик сапаттарынын бири болгон кеп адебине, кептик этикетке байланыштуу макал-лакаптар өтө арбын. Бул макалдарда кептин сапаттык баалануусу абдан жакшы берилген. Мисалы, “тил – ачуу”, “тил – уу”, “тил – таттуу”, “тил – дары”, “катуу сөз – камчы”, “жылуу сөз – укурук”, “тил кучакташтырат”, “тил бычакташтырат”, “тил даңазалайт”, “тил маскаралайт”, “тил өлтүрөт”, “тил көкөлөтөт”, “тил көргө түртөт” деген сыяктуу салыштыруулар, метафоралык эпитеттер колдонулуп, “жылуу сүйлө”, “таттуу сүйлө”, “ойлонуп сүйлө”, “абайлап айт” деген маанилер берилген.

2.1.6. Кептин орундуулугуна байланыштуу макал-лакаптар

- Сөз келгенде айтпаса сөздүн атасы өлөт.
- Тилди бош койсо тишти сындырат.
- Адам сөзүнөн сынат, уй мүйүзүнөн сынат.
- Буттан жыгылган турат, тилден жыгылган турбайт.
- Тилдин сөөгү жок.
- Сөздү сүйлөштөн мурда, ооздо чайнап көр.
- Тил - топчусуз, ооз - ачкычсыз.
- Сөзү менен байыткан, иши менен жарытпайт.
- Сөзүң күмүш болсо, тууруң алтын.
- Сөздүн кызуу темирдей ийилген учуру болот.
- Сөзгө сөйкөнбө, кепке кептелбе.
- Жакшы адам иш үстүндө, жаман адам сөз үстүндө.
- Сөздү укканга айт, сууну синген жерге төк.
- Ойноп сүйлөсөң дагы ойлоп сүйлө.
- Ойлобой сүйлөгөн оорубай өлөт.
- Сөз айласын билбеген, сүйлөй берет келжиреп. Көч айласын билбеген, көчтө көлүк өлтүрөт.
- Сөз сенин кулуң, оозуңдан чыкса сени кул кылат.
- Сөз - тапка кирбес боосуз куш, ооздон чыкса карматпайт.

- Иш кууган ырыска жолугат, кеп кууган балээге жолугат.
- Сууну көп кечсе чалчык болот, сөздү көп сүйлөсө тантык болот.
- Бүгүнкү куру сөз, эртеңки өкүнүч.
- Айтылган сөз, атылган ок экөө бирдей кайрылбайт.

Ал эми кептин коммуникативдик максаттарынын бири болгон кептин орундуулугу боюнча макал-лакаптарды “сөз кул кылат”, “сөз баш жарат”, “сөз кайрылбайт”, “ойлонбой сүйлөгөн ооруйт”, “куру сөз – өкүнүч”, “көп сүйлөгөн тантык” деген салыштырууларды кезиктирүүгө болот. Ошондой эле бул макалдар “сөз келгенде сүйлөп кал”, “орду менен сүйлө”, “ойлонуп сүйлө”, “ойноп сүйлөбө” деген маанини камтыйт.

2.1.7. Угуу маданиятына карата макал-лакаптар:

- Сүйлөгөндү сүйсөң, укканды үйрөн.
- Азаматтын белгиси азыраак сүйлөп, көп тыңшайт.
- Адамзаттын жакшысы азыраак сүйлөп көп тыңшайт, аргымактын жакшысы азыраак оттоп көп жуушайт.
- Сөзүң күмүш болсо, унчукпаганың – алтын.
- Акылдуулар сөз алышат, акылсыздар өч алышат.

Кыргыз эли угуу маданиятына абдан маани беришкен. Кеп маданиятына байланыштуу макал-лакаптардын ичинде угуу маданиятын өнүктүрүүгө чакырган макалдар көп. Мисалы, жогорудагы макалдардан “укканды үйрөн”, “унчукпаганың – алтын”, “көп тыңша”, “азыраак сүйлө” деген кеп-кеңештерди жолуктурууга болот. Демек, канчалык сөзгө чечен болуп турсаң дагы угуу маданиятың калыптана элек болсо кадыр-баркка ээ боло албайсың. Ошондуктан кеп маданияты жөнүндө сөз кылганда угуу маданиятын дагы унутта калтырбоого тийишпиз.

2.2. Кеп маданиятына байланыштуу фразеологизмдер

Фразеологизм (гр. – айтылыш, сөз, түшүнүк), фразеологиялык сөз айкаштар – тилдин туруктуу сөз айкаштары же сүйлөмдөр. Фразеологизмдин курамындагы сөздөр өздөрүнүн баштапкы түздөн-түз, негизги маанисинен ажырап, бир бүтүнгө биригип, ойду курч, элестүү берет. Алар бир тилден экинчи тилге сөзмө сөз которулбайт, которсо мааниси бузулат. Фразеологизмди уюштурган сөздөр туруктуу келет, өзгөрбөйт. Ошол себептен кыргыз тил илиминде фразеологизмдерди “туруктуу сөз айкаштары” деп да аташат.

Кыргыз тилинин кеп маданияты фразеологиялык ширешмелерде абдан таасын көрсөтүлгөн. Бир кубулушту, түшүнүктү же кандайдыр бир ойду ары көркөм, ары таасирдүү жеткирүүдө туруктуу сөз айкаштарынын мааниси жана ролу чоң. Мындай сөздөрдүн компоненти өзгөрбөгөндүгү үчүн да жаттап алып колдонууга ыңгайлуу. Кыргыз тилинде бардык темага жараша фразеологизмдер бар. Биз төмөндө “тил, сөз, кеп, сүйлөө, сүйлөшүү” деген сөздөргө байланыштуу фразеологизмдерди иргеп алып, аларда “кеп маданияты” кандай берилгендигин, чагылгандыгын талдоого аракет кылдык.

Ага айткан кайран сөз. Кур бекер айтылган кеп, ага айткан менен баары бир орундалбайт, укпайт, айткандан көрө айтпаган оң.

Адам оозуна алгыс сөз. 1. Өтө одоно-орой, уят, ыплас кеп, сөз ж.б. деген мааниде колдонулат.

Акарат кылуу. Бирөөгө катуу сөз айтуу, тил тийгизүү.

Ак сөз. Чындык, чындык кеп, жалган эмес, туура.

Ак сүйлөө. Чындыкты айтуу, калп айтпоо, болгонду болгондой айтуу.

Ак таңдай. Ашкан акын, мыкты ырчы, чечен, сөзмөр.

Акты-көктү айтуу. Оозуна эмне келсе ылгабай сүйлөй берүү, тантыроо.

Алп ооз. Оозуна келген сөздү ылгабай сүйлөй берген, оозу менен оттоп коймо.

Алтын жаак, жез таңдай. Сөзмөр, чечен, акындыгы жетик.

Алтын шилекейин чачыратуу. Уккулуктуу, жагымдуу сөз айтуу, жакшы кабар айтуу.

Аңгеме-дүкөн куруу. Маектешүү, сүйлөшүү, кепке алуу.

Ачык ооз. Укканын ичине сактап тура албаган, билген-көргөнүн айта берген бош ооз.

Бакан ооз. Тыңчы, ушакчы.

Бал тил. Адамды өзүнө тарта, кызыктыра жылмалап айтылган, ынандырып көндүргөн өтө чебер, жылма, сылык сөз.

Бекер ооз. Чындыкка туура келбеген орунсуз сөздөрдү сүйлөй берме, оюна келгенди айта салма, оозуна келгенди оттой берме.

Бекер сөз. Болбой турган, чындыкка туура келбеген, ишке ашпай турган жалган сөз.

Бетке чабар. Бирөөнүн көңүлүнө, көзүнө карабай, болгонун болгондой тике айтып салма, эч тартынбай, оройлонуп, кемчилигин түз айтма.

Беттен алуу. Бирөөнүн койгон айыбын мойнуна албай, кепке-сөзгө келбей, жулунуп-жулкунуп, кайра өзүнө асылуу, сүйлөтпөө, айтканын төгүнгө чыгарууга аракет кылуу.

Бир ооздуу. Бардыгынын ою, пикири бирдей болуу, бири-бирин колдоо.

Бир сөздүү. Калп айтпаган, сөзүнө турган, ишенимдүү.

Бура сүйлөө. Сөздү күлкүгө, тамашага чалып сүйлөө, күлкүгө, тамашага айландыруу.

Бүкүлү сөз. Өтө маанилүү, чоң сөз.

Жаагы ачылуу. 1. Токтолбой жаалданып, ээлигип сүйлөй берүү, жаагын жанып көп сүйлөө.

2. Бир кишиге көнүгүп, эргип, улам кызып сүйлөй, же ырдай баштоо.

Жаагы жап болуу / Жаагын басуу. 1. Бир нерсеге такоол бере албай, кеп кайтарып каяша айта албай, сүйлөй албай, унчукпай калуу (көбүнчө бирөөлөрдөн кагуу жеген, шагы сынган, же коркуп кооптонгон учурларда).

2. Үнү угулбай басылып калуу, тынчып калуу.

Жаагын жануу. 1. Меселдетип, куюлуштуруп көп сүйлөө, чечен сүйлөө, безеленип тынбай ырдоо, сөзү, ыры түгөнбөө.

2. Басылбай, тыйылбай көпкө ыйлоо, тынбай ыйлай берүү (көбүнчө кичине балдарга карата).

Жаагың сынгыр! Какшанып көп сүйлөгөн кишиге, жаагын жанып ыксыз көп ыйлаган балага карата жактырбоо, тилдөө, тыйып коюу же суук кабар, суук сөз айткан кишини тилдөө, каргоо маанисинде колдонулат.

Жаагыңа жылан уялагыр! Кандайдыр жагымсыз, өтө суук сөз айткан, тили заар кишиге карата каргоо, наалат айтуу, абдан нааразы болуп күйүнүү маанисинде колдонулат.

Жаагыңды бас. “Сүйлөбө”, “унчукпа”, “үнүңдү чыгарба” деген сыяктуу кекетүү, тилдөө маанисинде колдонулат.

Жаак өчтүүлүк. Тирешип, бири-биринен тилин тартпай айтыша берүүчүлүк.

Жаак этин жеп. Какшанып, жаагын жанып көп сүйлөө, тажата сүйлөө.

Жаакта жок. Гендешер кишиси жок, жеткен, барып турган чыгаан (сөзгө, ырга мыкты, абдан чечен, кыйын кошокчу ж.б. карата).

Жаактууга жай бербеген. Сөзгө алдырбаган, эч кимге сөз бербеген, сөздөн жыгылып көрбөгөн.

Жалпак тил. Адамды өзүнө тартуу максатында жылмалап, жайкап айткан өтө чебер сөз.

Жарты ооз. Кичине, анча-мынча, болор-болбос (кеп, сөз ж.б.).

Жарыш сөз. Жыйналышта, конференцияда ж.б. коюлган маселени талкуулоо, пикир алышуу иретинде атайын чыгып сүйлөнгөн сөз.

Же ак дебей, же көк дебей. Эч нерсе айтпай, унчукпай, жооп кайтарбай коюу.

Жез таңдай. Сөзгө чебер, чечен, акындыгы жетик.

Жел ооз. Укканын учурткан, ачык ооз, ушакчы.

Жел сөз. Ишке ашпай турган, аткарылбай, орундалбай турган куру сөз, жалган сөз.

Жоон сүйлөө. Мактануу, көкүрөгүн көтөрүү, эрдемсүү.

Жорго сөз. Кара сөз менен ырдын ортосунда, муун рифмасы сакталбаган уйкаш, ыр сыяктуу касиети бар куюлушуп айтылган сөз.

Жөө чечен. Бирөөгө сөз бербеген, өзүн сөзмөр катары эсептеген, кургак чечен.

Кара жаак. 1. Чечен, сөзмөр, жаагын жанып мыкты ырдаган төкмө акын.

2. Тилдүү, ооздуу, шакылдаган, сүйлөөк, тажаал.

Келер-кетер сөздөр. Боло турган же болуп жаткан иштин шартына ылайык кеңеш катары айтыла турган ар кандай сөздөр.

Кеп жебес. Кептин жөн-жайын түшүнбөгөн, түшүнгүсү да келбей кежирлик кылган.

Кепке кемтик кылуу / Кепке кемтик, сөзгө сөлтүк кылуу. Уят кылуу, сөзгө сындыруу, жаман абалга калтыруу, шагын сындыруу.

Кеп-кеңешке алуу. Катарга кошуу, сөзгө аралаштыруу.

Кепке конок берүү. Кезектешип сүйлөө, сүйлөп жаткан кишинин сөзүн жыра талашып бөлүп кетпей аягына дейре угуу.

Кепке сараң. Көп сүйлөбөгөн, оңой менен сүйлөй бербеген, ашыкча сөз айтпаган.

Кепке-сөзгө келүү. Жөнгө келүү, жөн-жайды угуу.

Кептин төркүнү. Сөздүн мааниси, маңызы, негизи, багыты.

Кептин учугун чыгаруу. Айтайын деген оюнун четин чыгаруу.

Кеп ур. Сүйлө, кеп сал, сөз айт.

Кер какшык. Тескери айтылган, кер айтылган сөз.

Кер-мур айтышуу. Жаакташуу, оозеки тартышып калуу.

Кер ооз. Тескери, кер какшык менен сүйлөгөн, оозуна алы жетпеген.

Кесе айтуу. Чечкиндүү сүйлөө, олку-солку болбой оюн так, даана баяндоо.

Кийиз китеп. *сүйл.* Жалган, болбогон сөз, калп.

Кургак сөз. Аткарылбай турган, иш жүзүнө ашпай турган сөз, жөн эле айтылып калган сөз.

Кургак чечен. Көп сүйлөгөндү жакшы көргөн, сөз маанисин биле албаса деле сүйлөй берген.

Кызыл тил. Чукугандай сөз тапкан, чечендиктин, мыкты ырдай билүүнүн, сүйлөй билүүнүн белгиси, символу катары колдонулат.

Кырчаңгы ооз. Тийишип сүйлөгөн, бирөөнүн жоорун чукуп, тийишип, мазактап сүйлөгөн.

Кычык сөз. Бирөөгө тийишип, чыр-чатак чыгара турган жагымсыз сөз.

Кычык сүйлөө. Тийиштик кылуу, бирөөгө тийишип, чыр-чатак чыгара турган сөз айтуу.

Майда сөз. Анча-мынча, майда-барат, анча мааниси жок пикир, бир сүйлөнүп кала берүүчү сөз, атайын бир максатты көздөп айтылбаган кеп.

Ооз айыбы. Сөзүнөн жаңылып же бирөөгө тил тийгизип, шагын сындырып, уят кылып койгондугу үчүн тарткан айып, жаза.

Ооз апыртма. Көтөрүп, кошуп айтма, өтө көтөрө чалма, ашыкча мактап жиберме.

Ооз ача албоо. Жооп таппоо, жообун табууга чамасы келбөө.

Ооздон түшүрбөө. Дайыма айтылуу, сөз болуу, эл арасында даңазалануу, унутулбоо.

Ооздугун кагуу. Шагын сындыруу, унчуктурбай, сүйлөшпөй демин кайтарып коюу.

Ооздун жели. Ооздон бир чыгып кеткен сөз, куру бекер айтылган, ишке ашпай турган кургак сөз.

Ооздун желин аео. Бир нерсени айткысы, сүйлөгүсү келбөө, айткандан эринип, кыйыктанып коюу.

Ооз кесир. Опурула, мактана сүйлөгөн текебер сөз, курулай мактаныч.

Ооз көптүрүү. Курулай менменсинип, көтөрүлүп мактанып сүйлөө, оозу менен опуруп-жапыра берүү.

Оозу барбоо. Бирөөгө бир нерсени батынып, даап айта албоо, тарткынчыктоо.

Оозу бош. 1. Ичине сыр сактай албаган, ачык ооз. 2. Чын ыкласы менен эмес, калп эле, ооз учунан гана.

Оозу күйүү. Экинчи айткыс болуп жалкып калуу.

Оозу менен орок оруу. Колунан эч нерсе келбесе да “бүтүрөм”, “кыйратам” деп курулай опурула берүү, айта берүү.

Оозуму кара жама жесин. Экинчи андайды айтпайм, оозанбайм деп каргануу, ант кылуу маанисинде колдонулат.

Оозу-мурду кыйшайбоо. Айтууга болбой турган, ыгы келбеген нерсени уялбай, ийменбей айтып салуу, каратып туруп калп айта берүү.

Оозуна албоо. 1. Кеп кылбоо, эч нерсе дебөө, эстебөө, эскерип да койбоо.

Оозуна алы жетпөө. Уккан-көргөнүн, алды-артын байкабай көрүнгөн жерде айта берүү.

Оозуна келгенди оттоо. Келжиреген орунсуз сөздөрдү сүйлөй берүү, ар кайсынын башын айтып тантыроо.

Оозуна кеп кирбөө. Эмне деп айтарын билбей дендароо боло түшүү, жооп таап кайтара албай кеби түшүү.

Оозуна кулпу салынуу. Сүйлөбөй, эч нерсе айтпай калуу.

Оозуна кум куюлгандай болуу. Экинчи кайтарып сөз айта албоо, ооз ача албоо, жооп кайтарып сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү болбоо.

Оозунан акаарат кеп чыгуу. Бирөөнүн көңүлүн калтырган, шагын сындырган, адамдыгын тепселеген жаман сөз айтуу.

Оозунан ак ит кирип, кара ит чыгуу. Оюна, оозуна келгенди оттоп сөгүнүү, оозго алгыс ыплас сөздөрдү айтуу, тилдөө, каргоо.

Оозунан жел чыкпоо. Айтылган сөздү, сырды эч кимге айтпоо, билдирбөө, ичке сактоо.

Оозунан сөзүн жулуп алуу. Сүйлөп жаткан адамдын сөзү бүтө электе эле өз сөзүн айтып кирүү, сөзүн жыра тартуу, аны токтоого аргасыз кылуу.

Оозунан сөзү түшкөн. Эки ооз сөздүн башын курап айта албаган, өлжүрөгөн, өтө бош.

Оозунан сөзү түшүү. Айтып жаткан сөзүн аяктай албай, эмне дээрин, эмне айтарын билбей далдырап туруп калуу, апкаарый түшүү.

Оозунан түшүрбөө. Дайыма айта жүрүү, эскере жүрүү, эсинен чыгарбоо.

Оозунан чалынуу. Сөзүнөн кармалуу, ошого байланыштуу кандайдыр бир ишти аткарууга мажбур болуу, милдеттүү болуп калуу.

Оозунан чыгарбоо. Эч кимге айтпоо, эч кимге билдирбөө, жашыруу.

Оозун аппак кылуу. Абдан катуу кагып, такыр унчукпас, сүйлөгүс кылуу, жаагын жап кылуу.

Оозуна сөз кирбөө. Айтар сөзүн таба албай, айтайын дегенин айта албай аппаарый же дапдаарый түшүү.

Оозуна шайтан түкүргөн. Ырчылыгы, акындыгы ашынган, мыкты ырдаган, жамакчылыгы, сөзмөрдүгү ашкан.

Оозуна ээ боло албоо. Өзүн-өзү токтото албоо, оозуна эмне келсе, ошону ылгабай айта берүү.

Оозун басуу. Айттырбоо, сүйлөтпөө, сүйлөтпөй тыйып коюу, токтотуу.

Оозунда беш ооз сөзү жок. Бир-эки сөздүн башын кошуп эптештирип айта албаган, сөзгө чоркок, сөз сүйлөөгө жөндөмү жок деген мааниде.

Оозунда сөзү бар. Анча-мынча чечендиги бар, дурустап сүйлөй билген, кеп-кеңешин айта алган.

Оозунда эми жок. Айткан сөзү дайынсыз, ойду-тоону айткан.

Оозун таптоо. Сүйлөй тургандай болуу, сүйлөп жибергиси келүү, бир нерсени айтууга камдануу.

Оозун оорутуу. Куру бекер сүйлөй берүү, убара болуу.

Оозуна кара таш! Коркунучтуу кабар, жагымсыз, начар сөз айтып жибергенде “токтот”, “андай тебе”, “айтканың келбесин”, “андай болбосун” деп кагуу маанисинде колдонулат.

Оозуна келгир! Кандайдыр бир кепти айтып койгондугу үчүн бирөөнү каргоо, наалат айтуу маанисинде колдонулат.

Оозуна май! Кандайдыр бир жакшылык же жакшы кабар жөнүндө билгизген кишиге карата сүйүнүү, толкундануу менен алкоо маанисинде колдонулат.

Оозунду бирөө тырмадыбы? Сени айткын деп бирөө кыйнадыбы, айткан сөзүңдүн азабын өзүң тарт деген мааниде айтылат.

Оозу-оозуна жукпоо. Эч буйдалбай шакылдатып, тартынбай тез сүйлөө.

Оозу таш болуу. Унчукпоо, сүйлөбөө.

Оозу шок. Оозуна келгенин эч тартынбай кереги бар же жогуна карабай сүйлөп салма, айтайын дегенин айтып коймо.

Оозу эмдүү. Айткан-дегени таасирдүү.

Орток тил табышуу. Өз ара түшүнүшүү, бирдей көз карашка келүү, бир пикирде болуу.

Сасык сөз. Орду жок айтылган жагымсыз, начар сөз.

Семиз сөз. Керсейип, көтөрүлүп, текебер сүйлөгөн.

Сөз атасы өлүү. Тиешелүү сөз өз учурунда айтылбай мааниси кетүү.

Сөз байлоо. Убадалашуу, макулдашуу. Сөз берүү. Убада берүү, макул болуу.

Сөзгө жыгылуу. Орундуу айтылган сөзгө жеңилүү, өз кемчилигин сезүү, моюнга алуу.

Сөзгө конок бербөө. Сүйлөөгө мүмкүнчүлүк бербөө.

Сөзгө келбөө. Бир нерсенин жөн-жайын, дайнын билбей туруп эле моюн толгоо, макул болбоо.

Сөзгө кирбөө. Башка бирөөнүн азгыруусуна көнбөө, бирөөнүн терс таасирине бурулуп кетпөө.

Сөзгө саран. Көп сүйлөбөгөн, оңой менен оозунан кеп чыкпаган.

Сөзгө сөкөт болуу. Айткан сөзү үчүн жемеге калуу.

Сөз карматуу. Кандайдыр бир ишти аткарууга убада берүү, милдеткер болуп калуу.

Сөз кыска. Оюн толук, жеткире айта албагандык, тийиштүү сөзүн айтууга мүмкүн болбогондук.

Сөз тийгизүү. Жаман айтуу, көңүл кала тургандай сөз айтуу, тилдөө.

Сөзү эки болбоо. Айтканы айткандай болуу, убададан тайбоо, дегени аткарылбай калбоо.

Сөзүнөн чыкпоо. Айтканы, дегени менен болуу.

Сөзүн жерге таштабоо. Бирөөнү кадырлоо, сыйлоо максатында анын айткан-дегенин орундатып, тапшырганын аткарып туруу.

Сөзүн жөнөтпөө. Сүйлөтпөө, сүйлөөгө мүмкүндүк бербөө.

Сөзү өтүү. Бирөөгө кайрылып айткан кеби, өтүнүчү, суроосу кабыл болуу, өзүнүн айтканына башка бирөөнү көндүрүү, макул кылуу, тил алдыруу.

Сөзү үжөт болуу. Сөзүн макул табуу, жөнү бар, ыктуу, маанилүү сөз деп эсептөө.

Сөзү шилисинен чыга түшүү. Өтө катуу таасир этүү, оор тийүү.

Суу кечпеген сөз. Жараксыз, орду жок, келжирек, эч нерсеге арзыбай турган, эч ким тоготпогон сөз.

Суук сөз. Жаман, терс, заар, ачуу айтылган кеп.

Суук ооз. Тили заар, тили суук, ачуу сүйлөгөн.

Суук тил. Өтө жан кейиткен, көңүлгө катуу тийген ачуу сөз.

Суук тилин агытуу. Оозго алгыс ачуу сөздөр менен тилдөө, жаман айтуу.

Тандайынан бал тамуу. Уккулуктуу кылып, куюлуштуруп, өтө чебер, чечен сүйлөө, кыйын сүйлөө.

Таңдайынан чаң чыгуу. Такылдап сүйлөө, чечекейи чеч болуу, шакылдап сүйлөө.

Тапкан экенсиң! Айтканы туура болбой калганда, жаңылышканда, же жакпаган нерсени сүйлөп койгондо кагуу, мыскылдоо, жактырбоо, же какшык иретинде айтылат.

Таппасаң сыйпалап кал! “Дал өзүн таптың”, “так үстүнөн чыктың” деген мааниде айтылат.

Тил азар. Тил албаган, айтканга көнбөгөн, адамды жадаткан кежир, кыйык.

Тил алуу. Айтканга көнүү, макул болуу.

Тил билги. Бир нерсеге түшүнгөн, тил алгыч, бир нерсенин жөн-жайын тез түшүнө койгон.

Тил бүтүү. Тили чыгуу, сүйлөп баштоо.

Тилге келүү. 1. Бир нерсеге макул болуу, көнүү.

2. Сүйлөөгө, бирдеме айтууга жароо (тилден калган, бирок кайра оңолуп, сүйлөй баштаган кишиге карата).

Тилге кирүү. Азгырылуу, бирөөнүн сөзүн сүйлөө, бурулуп кетүү.

Тилден калуу. Көбүнчө катуу ооруп сүйлөй албай калуу, сүйлөө жөндөмдүүлүгүн жоготуу.

Тил жетпөө. Кандайдыр бир нерсени сүрөттөөгө же ички сезимди билдирүүгө карата: аны сөз менен айтып түшүндүрө албайм, сөз менен жеткирүүгө чамам келбейт деген мааниде колдонулат.

Тил табышуу. Бирин-бири түшүнүшүп, тез эле таанышып, жакын мамиледе болуп кетүү.

Тил тийгизүү. Көбүнчө улгайып калган же улуу адамдарга каяша кылып, тил кайрып, орунсуз, начар сөз айтып көңүлүн калтырып коюу.

Тили жок. Унчукпаган, оозунан жаман сөз чыкпаган, жоош деген мааниде.

Тилинин учунда туруу. Айтайын дегенин унутуп, толук таба албай калуу, эстей албоо.

Тили байлануу. 1. Өлүм алдында сүйлөөгө чамасы келбөө, тилден калуу.

2. Бир нерседен корккондуктан же кандайдыр бир себептен аптыгып, буулугуп сүйлөй албай, үн катпоо.

Тили буудай кууруу. 1. Такылап кыйын сүйлөө, чеченсип сүйлөө.

2. Быдылдап бат-баттан сүйлөө, быжырап капкайдагыны сүйлөй баштоо (тили жаңыдан чыккан жаш балага карата).

Тил кыска. 1. Бир нерсени айтууга, сүйлөөгө мүмкүнчүлүгү, укугу жок, акылдуу эмес.

2. Оюндагысын, айтайын дегенин толук, ачык жеткире албоо (бир тилден экинчи тилге карата).

Тили кычышуу. Көбүнчө бирөөлөргө кекээрдүү, кер какшык сөздөрдү айткысы, тийишкиси келүү, сүйлөгүсү келип араң туруу.

Тилиңе тишиң күбө. “Сөзүңө бекем тур”, “сөзүңө бек бол”, “байкап сүйлө” деген мааниде колдонулат.

Тилин кайроо. Кургак чечендикке салуу, безеленип сүйлөө, безилдөө.

Тилиңди тарт. Сөзүңдү токтот, сүйлөбө, оозуңа келгенди оттой бербө.

Тилиңе тибиртке чыккыр. Орду жок олдоксон айтылган сөзгө же жан кейиткен суук сөзгө карата тилдөө, каргоо маанисинде колдонулат.

Тили оозуна жукпоо. Буйдалбастан тез сүйлөө, тартынбай ылдам, бат-бат сүйлөө.

Тили өтпөө. Кадыр-барктан, сыйдан кетип, сөзү эм болбой калуу, кеби суу кечпөө, эч кимди тоготпой калуу.

Тили тешилүү. Айтып-айтып жадоо, мокоо, кайра-кайра айта берип чарчоо.

Тил эмизүү. Натыйжасыз, курулай убада бере берип ишти узартуу, алдоо, куру бекер үмүткөр кылып, көпкө создуктура берүү.

Угуттуу сөз. Жеткире айтылган күчтүү сөз, бир нерсенин четин чыгаргандай болгон, тийиштире айтылган кекээрдүү сөз.

Чалып сүйлөө. Акцент менен сүйлөө, буруп сүйлөө.

Чоң сүйлөө. Өйдөсүнүп, көтөрүлүп, өкүм сүйлөө, үстөмдүк кыла сүйлөө.

Чукугандай сөз табуу. Сөздү орундуу сүйлөгөн, чечендик жайы бар деген мааниде.

Ээн ооз. Оюна келгенди сүйлөй берген, бир нерсени туура келсе да, келбесе да айта берген.

Жогорудагы кыргыздын кеп маданиятынын жарчысы болгон макал-лакап, туруктуу сөз айкаштарында туура, так, таза, таасирдүү сүйлөөнү, сөз байлыкты өстүрүүнү баалаган, даңазалаган “жез таңдай”, “жорго сөз”, “кара жаак”, “таңдайынан бал тамуу”, “тил билги”, “чукугандай сөз табуу” сыяктуу тилдик каражаттар, салыштыруулар, “адамды сөз даңазалайт”, “кеп билген адам - көп билет”, “тил адамды адам кылат” деген маанидеги макал-лакаптар, накыл сөздөр абдан көп экени белгилүү болду. Бирок ага караганда, “аз сүйлө, көп ук”, “куру сөз – өкүнүч”, “ойлобой сүйлөгөн – оорубай өлөт”, “тил көргө түшүрөт”, “тил баш алат”, “тилден жыгылган турбайт”, “тил тишти сындырат”, “адам сөзүнөн сынат”, “сөз артка кайтпайт” жана “ээн ооз”, “бакан ооз”, “семиз ооз”, “сасык ооз”, “оозу шок”, “оозу бош”, “оозуна келгенди оттоо”, “оозу менен орок оруу”, “кеп жебес” деген сыяктуу тилдик каражаттар “орду менен туура, таасирдүү сүйлөй албасаң шүк отур” деген ойду билдирип турат.

Магистрдик диссертациянын изилдөө объектиси кыргыз кеп маданияты болгондуктан ушул темага байланыштуу 173 фразеологизм берилди. Эгерде 173 фразеологизмди 100% деп ала турган болсок, анын 24,2%ы оң маанини билдирсе, 66,4%ы терс маанидеги фразеологизмдер болду. Ал эми 9,2%ы болсо жалпы маанини бирдирген (бейтарап) фразеологизмдер. Булардын ичинен “сөз, кеп, тил,

ооз” сөздөрүнө байланышкан оң маанидеги эпитеттердин, сыпаттардын саны 18, терс маанидеги эпитеттердин саны 29ду түздү. Демек, ушул статистикага таянып айта турган болсок, кыргыз эли маанисиз, чаржайыт, орунсуз сүйлөөнү жактырбаган, сөз баккан, сөз кадырлаган жана сөздүн маңызын аңдап билип, ага жараша жооп кайтарган көсөм эл болгон. Жаштарга тарбия берүүдө азыраак сүйлөп, көбүрөөк угууну кеңеш беришкен десек жаңылышпайбыз.

2.3. Кеп маданиятына байланыштуу баталар

Кыргыз элинин аң-сезиминде, турмушунда белгилүү мыйзам, норма катары сиңип калган улуттук каада-салттарыбыздын ичинен бата берүү, алкыш айтуу өзгөчө орунду ээлейт. Анткени элибиз эзелтен ак тилек, таза пейил менен айтылган баталар кабыл болоруна жана келечекте ошол адамдын жашоосуна жарык нурун чачаарына бекем ишенишкен. Баталар адам баласынын жашоосунда төрөлгөндөн өлгөнгө чейин коштоп жүрөт. Бекеринен аталарыбыз “Каргыш албай бата ал”, “Баталуу бала”, “Бата балээден сактайт” деген сыяктуу сөздөрдү айтпаса керек. Негизинен бир тилдеги сөздөр сөздүк корунун көптүгү менен гана чектелбестен, ал сөздөрдүн адамдын дилине, аң-сезимине бекем орношу жана анын касиеттүүлүгү менен да өлчөнүшү керек. Кыргыз тилинде адамдын дилине жетип, кыттай уюп турган касиеттүү сөздөрдүн бири – ак баталар болуп саналат. Бата жөн гана сөз эмес, адамдын дилине таасир этип, аны жакшы жакка өзгөртүүчү, денесин көшүлтүүчү күчкө ээ сөздөр. Бул сөздөр адамдын дилин гана жибитип койбостон, анын жасап жаткан иш-аракетине да таасир эткен.

Кыргыздар эзелтен бери эле сөздү, батаны (же каргышты) курал катары пайданаланышкан. Кандайдыр бир жаман ишти кылып жатканда же болбосо кылганы жатканда “ниетинден кайт, ак батамды берейин” дегенде дароо сөздүн күчүнө, батанын касиеттүүлүгүнө ишенип ниетин жаңылашкан. Куурап турган, кагыраган жерге суу, жамгыр кандай керек болсо, жолу болбой, багы ачылбай, жашоосунда кыйынчылыктар көп болуп жаткан адамга дагы ак бата дал ошондой керектигин элибиз “Жамгыр менен жер көгөрөт, бата менен эр көгөрөт” деген макал менен түшүндүрүп койгон. Ушул себептен ак баталар наристе төрөлгөндө,

алгач кадам шилтегенде, эрезеге жеткенде, узак сапарга чыгарда, жоого аттанарда, турмуш курарда деги койчу жашообуздун ар бир бөлүгүндө бизди коштоп, сөздүн күчү тамырларыбызга жетип, терең ишеним берип келет.

Бата берүүдө биринчи диндик ишеним боюнча “Алладан”, “Кудайдан” “Жаратуучудан” суранган “кабыл кыла гөр, бере көр” деген сөздөр колдонулса, экинчиден жаратылышта бардык жандын бир колдоочусу, пири болот деген түшүнүктөн улам “Умай Эне”, “Баба Дыйкан”, “Кыдыр”, “Дөөтү” деген сыяктуу аталыштар колдонулуп, алардан колдоо, көмөк суранышкан. Ал эми үчүнчүдөн жөн гана ыраазы болуу, алкоо иретинде айтылган сөздөр, тилек-дубалар айтылган. Бата берүүдө кол көтөрүп, алакан жайган, батага тилектештик кылган адам канчалык көп болсо бата өтүмдүү болуп тез кабыл болот дегени эле. Мындан тышкары сөзгө калыс, кыраакы, кыдыр жылоологон, эл кадырлаган адамдын батасы кабыл болот деген ой менен көпчүлүктүн арасынан атайын “сиз бата берип коюнуз” деп тандашкан.

Кыргыз ак баталарында төмөнкү сөздөрдү колдонуп, мындай деп суранышкан:

1. **Өмүр, ден-соолук суранган сөздөр** – узак өмүр бер, көп жашат, башын таштан кыл, саламаттык бер, эсен-соолук болсун, жанын аман кыл.
2. **Акыл, өмүр суранган сөздөр** – акыл бер, кыраандык бер, эс бер, эстүү кыл, муратка жеткир, өнөрлүү кыл, илим бер, уз кыл, көөдөн бер, көсөм кыл.
3. **Күч-кубат суранган сөздөр** – эрдик бер, эр кыл, эр бол, билектүү кыл, күчтүү кыл, дем бер, кубат бер.
4. **Дөөлөт-ырыскы суранган сөздөр** – кенч бер, өрүштү кенен кыл, олжолуу кыл, кетпес дөөлөт бер, ырыс бер, ырыскылуу кыл, берекет бер, кешик бер, шыбага бер, доор сүргүз, дүнүйөлүү кыл, даам бер аштуу кыл.
5. **Мартаба суранган сөздөр** – намыстуу кыл, абийир бер, адеп бер, айлалуу кыл, мейирмандуу кыл, күйүмдүү кыл, ырайым бер, кайрымдуу кыл, адилдик бер, бак-дөөлөт бер, таалай бер, мартаба бер, нарк бер,

канаат бер, даражасын көтөр, өркөнүн өстүр, кең пейил кыл, атак-даңк бер.

6. **Ак жолтойлук суранган сөздөр** – куттуу кыл, ак жол бер, оң жолго сал, жолун шыдыр кыл, перзенттүү кыл, өмүрлүк шерик бер ж.б.
7. **Көрк келбет суранган сөздөр** – сулуу кыл, сулуулук бер, көрк бер, көрктүү кыл, келбет бер, ажарын ач, айбарлуу кыл, сүрдүү кыл, сымбат бер.
8. **Диндик тилек сөздөр** – бейиш бер, ыйман бер, акырет бер, аркы дүйнө бер, топурагын торколуу кыл.
9. **“Манас” эпосунан тилек кылган сөздөр** – Манастын эрдигин бер, Кошойдун жашын бер, Каныкейдин уздугун бер, Айчүрөктүн сулуулугун бер, Алмамбеттин акылын бер (Эл адабияты, 2003: 8-9).

Жогорудагы сөздөр бата берип жаткандагы “ушулар болсун, ушуларды бер” маанисинде колдонулган тилдик каражаттар болду. Ал эми кыргыздын батасында тескерисинче, “ушулардан сакта, ушулар болбосун” деген маанини берген сөздөр өтө көп колдонулат. Мындай сөздөрдү төмөндөгүдөй бөлүштүрүүгө болот:

1. **Оору-сыркоодон сактасын деген сөздөр** – дарттан, катуулуктан, чочуган желинден, кезиктен, мээнеттен, жабыркоодон, оорудан, онтогон оорудан сакта.
2. **Өлүм-кырсыктан сактасын деген сөздөр** – балаадан, бакпай балаадан, мезгилсиз өлүмдөн, капилеттен, казадан, жалындаган өрттөн, агыны катуу суудан, капсалаң жуттан, жаман ашуудан, көчкүдөн, тайгак кыядан, шайтандын азгырыгынан, бүлүк салгандан, карандай капсалаңдан, адашуудан, мүдүрүлүүдөн, сүрдүгүүдөн, кесепеттен, алдамчыдан, кылтактан, капкандан, тузактан, жазадан сакта.
3. **Өкүм, кордуктан сакта деген сөздөр** – каардан, кандын каарынан, жалаадан, жаппай жалаадан, доочудан, бүтпөс доодон, кара өзгөйдөн, өктөгөн өкүмдөн, уятсыздыктан, кадамы катуудан сакта.
4. **Жоо жана жаман жоруктан сактай көр деген сөздөр** – наадандан, көзү сууктан, бөрүдөн, аңдыган уурудан, ач көздөн, дили карадан,

ушакчыдан, көрө албастан, кара ниеттен, чапкан жоодон, тилсиз жоодон, кулкуну бузуктан, ичи жамандан сакта.

5. **Тил-сөздөн сакта деген сөздөр** – жаман тилден, тилинде мөөрү бардан, кайбат сөздөн, ушак сөздөн, сасык сөздөн, табадан, кер ооздон, каргыштан, ала ооздон, күңгүрөнгөндөн, күлүп сүйлөгөндөн, тетир батадан сакта.
6. **Диндик түшүнүк боюнча сакта деген сөздөр** – арамдан, тозоктон, көр азабынан, арам дүйнөдөн, ыймансыздыктан, тозоктун отунан, шайтандын азгырыгынан сакта (Эл адабияты, 2003: 12-13).

Жогоруда бата берүүгө байланышкан тилдик каражаттарды тизмектей келгенибизде жакшы, жагымдуу, керектүү нерсени “бер, насип кыл, болсун”, ал эми зыяндуу, жагымсыз, коркунучтуу, керексиз нерселерден “сакта, корго, болбосун” деген сөздөр менен жасалгандыгын көрдүк. Демек, кыргыз элинин сөзгө маани бергендиги, сөз багып, сөз кадырлаган эл экендиги, башкача айтканда, кеп маданияты баталарында да айкын көрүнүп турат. Анткени баталарда ак-каранын ажырымы анык билинип, кыргыз элинин эмнени баалай турганын, жашоо турмушунда кандай нарктардын керектигин дал ушул тилектер менен эле билдирип коюшкан. Тактап айтканда, баталарда кандай адам болуу керектигинин сыпаты, өлчөм-ченеми таасын берилген. Бул сөздөр бир четинен келечек муундарга жол көрсөтүүчү шам чырак болсо, экинчиден сөздүн күчү, кылынган тилек-баталар ишке ашып, адамдын жашоосун жакшы жакка өзгөрткөн.

Иш, эмгек үстүнөн чыкканда кыска айтылуучу баталар:

Кыргыз эли кыйынчылыкта бир муштумдай бириккен, иш кылууда “ашарга келишип” ал адамдын ишин жапа тырмак бүтүрө коюп, жеңилин жерден, оорун колдон алып жардамга кол сунган ынтымактуу калк болгон. Эгерде жардам берүүгө чамасы келбесе же мүмкүнчүлүгү болсосо жок дегенде өтүп бара жатып батасын берип, “кол тийгизип” кетишкен. Ал эми ишке, жумушка байланыштуу баталарда төмөнкү тилдик каражаттар колдонулган.

Кырманга: кырманьңар толсун (жообу: жолуңуз болсун). Иш илгери болсун (жообу: илгерилетмек сизден болсун).

Орумга: орогуңар мокусун (жообу: айтканың келсин).

Уста узанганга: көөрүк долу болсун, кен темирге толсун (жообу: айтканыңдай болсун).

Кербенге: жүгүң байсалдуу болсун, соодаң жолдуу болсун (жообу: тилегиңизди берсин).

Саанчылыкка: саан көбөйсүн, мал байыбасын (жообу: оозуңузга ак).

Кыркымга: багаар, кыркаар көбөйсүн, шуушаң мокусун (жообу: оозуңузга береке берсин).

Төл алганга: төл башың акжолтой болсун (жообу: акжолтойго бирге бололу).

Союш үстүндө: согумуңар чүйгүн болсун, сойгонуңар семиз чыксын, союшка береке берсин.

Сайма, ийне ишине: арыбагыла, ийне учу мокусун (жообу: жолуңуз болсун) (Эл адабияты, 2003: 41-42).

Элибиз илгертен “жакшылыкты бөлүшсөң көбөйөт, жамандыкты бөлүшсөң азаят” деп билишип, жакшылык-жамандыкта чогуу болууга маани беришип, алакан жая бата тилешкен. Буга кыргыздын тойлору жана ар бир тойго карата ар башка баталардын айтылышы айкын далил. Негизи эле тойдун өткөрүлүшүнүн максаты бата алуу болуп эсептелет. Бата берип жатканда той ээсинин ордуна туруп берилген батаны бүткөн бою менен кабыл алуусу талап кылынат. Сөздүн күчү, улуу касиети менен берилген бата той ээсинин дилин жумшартып, денесин балкытып тойго жумшаган пулуна ыраазы болот.

Тойго байланыштуу баталар: тоюңар кут болсун, тоюңар тойго улансын, жакшылыгыңар жакшылыкка улансын. Үйлөнгөн жигитке алганың менен тең кары, куш бооң бек болсун, бактылуу бол; Күйөөгө тийген кызга көшөгөң

көгөрсүн, багың ачылсын, көп балалуу бол; алдыңарды мал, артыңарды бала бассын, ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн.

Жаш балага берилчү баталар: бешик боо бек болсун, ырыс-кешиктүү болсун, суудай таза, нурдай сулуу бол, келечегин кең болсун, элдин уулу бол, ыймандуу бол.

Дасторконго берилчү баталар: ашка береке, башка дөөлөт берсин, балабакыраңардын урмат-сыйын көргүлө, дасторконуңар жакшылыкка жайылсын, аш бергенге баш берсин, узун өмүр жаш берсин, учуңар узарып, кулачыңар жайылсын, эч нерседен кем болбогула, сыйыңар сый менен кайтсын, алтын башыңар аман болсун, тилегиңерге жеткиле.

Көңүл айтууга байланыштуу сөздөр: кирген оору камырдан кыл сууругандай чыгып кетсин, ооруп жаттым ойноп турдум дегендей болот, маркумдун жаткан жери жайлуу, топурагы торкоо болсун.

Той эле эмес мындан тышкары кыргыздын жашоосунун ар бир бөлүгүндө, ар бир иш-аракеттеринде “сөз берметтеринен” терип алып, сөздү сөзгө кынап, уккулуктуу кылып, куюулуштуруп укмуштуудай баталарды берип келишкендигин төмөндөгү баталардан көрүүгө болот:

Көчкө байланыштуу баталар: түндүгүң бийик, керегең бек болсун, конушуңар жайлуу болсун, чамгарагың бийик болсун, коломтоң сапырылбасын, очогундан от өчпөсүн, конушуңар жайлуу болсун, конушуңарга аман-эсен жеткиле.

Сапарга байланыштуу баталар: ак жолуң ачылсын, жолуң шыдыр болсун, жолуңду Кыдыр жылоолосун, тынч-аман барып, эсен-соо кайтып кел, жеңил барып оор кел, жегениңден ала кел, сапарыңар байсалдуу болсун ж.б.

Колго суу куйган кызга / балага бата: Өмүрүң суудай узун болсун, тилегиңе жет, бактылуу бол, ак жолуң ачылсын, Кудайым тилегиңди берсин, эч нерседен кем болбо, жүзүң, ниетиң суудай тунук болсун, жылдызың төбөңдө болсун, жылдызың ообосун ж.б.

Демек, кыргыз элиндеги сөзмөрлүк, чечендик өнөр ата-бабадан жаш муундарга төрөлгөндөн өлгөнгө чейин ак баталар аркылуу үйрөтүлүп, алардын жаны-канына сиңирилип келгендиги, алардын ак бата менен адам тарбиялагандыгы жогорудагы мисалдарда ачык көрүнүп турат. Баталарда колдонулган тилдик каражаттар кеп маданиятын өстүрүүгө, үйрөнүүгө өбөлгө болот.

2.4. Кеп маданиятына байланыштуу каргыш сөздөр

Кыргыз элинин түшүнүгүндө каргыш айтуу, каргоо өтө коркунучтуу кубулуш катары кабылданган. Окумуштуулар “сөз материалдашат” деп илим-билим өнүккөн доордо айтышса, кыргыздар “биринчи сөзү болот, андан кийин өзү болот” деп тээ илгери эле айтып коюшкан. Сөздүн күчү, касиети бата берүүдө кандай колдонулуп келсе, каргыш сөздөрдө да укмуштуудай тилдик каражаттар колдонулуп, уккан адамдын сай-сөөгүнө жеткен. Алакан жайып бата берип жатканда анын кабыл болоруна кандай ишенишип, үмүт кылышса, каргыштын, терс батанын тийүүсүндөн да дал ошондой коркушкан. Каргыш сөздөрдө өтө курч, адамдын муун-жүүнүн титиреткен, коркуткан сөздөр колдонулат. Мисалы “Кыргыз поэзиясынын антологиясы” китебинде “Мени жамандасаң, кара жер тамандап кал. Кара өгүздү минип, кара чаар жылан камчыланып, өлүмүңө минип барайын, өкүрүп барып калайын. Айгыр минип азаңа барайын. Дагы жамандап калсаң, кара эшекти минип, кайгырып барып калайын. Бээ минип бейитиңе барайын, топоз минип топурагыңа барайын” деп берилген. Мындай жамандык тилөө, тескери бата иш жүзүнө ашып, адамга кесепетин тийгизет деп ишенишип, каргыштан коркушкан. Изилдөө ишибизде кыргыздын оозеки чыгармачылыгындагы каргыш сөздөр, андагы тилдик каражаттарды берүүнүн максаты кыргыздын кеп маданиятын, чечендигин, сөзмөрдүгүн көрсөтүү болду.

Кыргыз тилиндеги колдонулган каргыштарды тематикалык жактан жиктей келсек, ар бир органдын жапа тартуусу, андан ал органдын ээсинин азап чегиши, түрдүү оору-сыркоо, кыйынчылык тартуусу тиленет экен. Ал гана эмес өлгөндөн кийин дагы мындай азап тартуунун улануусу бар. Мисалы, “кепиниң күйсүн”, “көрүңдө өкүр” ж.б.

Муздаган таштай бол,
Мүлжүгөн баштай бол!
Күйгөн көмүрдөй бол,
Керткен дүмүрдөй бол!
Коночо конгон чечтей бол,
Туман баскан кечтей бол!
Ичкениң ирим болсун,
Жегениң желим болсун!
Аргындын сүтүн жутпай кал,
Атаңдын үнүн укпай кал!
Эчкинин сүтүн жутпай кал,
Энеңдин үнүн укпай кал!
Кемирчектей кепселип кал,
Кебектен бетер экчелип кал!
Кырдагы тарп малдай бол,
Кыйрап жаткан талдай бол!
Самандай болуп саргарып жүр,
Сан албай ойго байланып жүр!
Курумшудай кубарып жүр,
Куу санаага ууланып жүр!

-деп элдик ырда айтылгандай жер-жеберине жеткирип, каргап-шилеген сөздөр кыргыз тилинде ыр түрүндө да, кара сөз түрүндө да арбын кездешет. Кара сөз түрүндөгү каргыштарга төмөнкүлөр мисал боло алат:

Бооруна жара чыксын, жакшылык бетин көрбөй кал, өтүң айрылгыр, шыйрагың сынгыр, колуңа шал тийгир, жашабагыр, жашыңда жайрап кал, кара жерге кир, куурап кал, жаштайыңда соолуп кал, бириң эки болбосун, тукумуң үзүлсүн, балдарыңдан топурак буюрбасын, арбак урсун, көмүлбөй сөөгүң чирисин,

кепиниңди жеп калгыр, атаңдын канын ичип кал, көзүңдөн чыксын, убалы уктатпасын, кара башыңды жеп кал, кара башыңа көрүнсүн, талаада калгыр, балаңдын күнүн көрбөй кал, ак сүтүм урсун, ак эмгегим урсун, наным урсун, тузум урсун, тилиң буулуп, атаңдын атын таппай кал, отуз эки тишиң күбүлүп, оозуңан шамал ыркырып калсын, ылайым сага күлкү буюрбасын, үстүңдөн өлгөн киши үзүлбөсүн, оозуңдан кошок түшпөсүн, башыңдан балекет кетпесин, этегиң толорсугуна жетпесин, ичээриңе тамак таппай куураган сөөк кемирип кал, мени сыздаттыңбы, сен да өмүр бою сыздап кал, өлүгүң талаада калып карга-кузгунга жеп болсун, жакшылыкты баалабадың, жакшы сөзгө зар болуп өт, ичинден бышып жүрүп, күйүттөн өл, балалыктан кечтим ж.б.

Негизи “каргыш” сөзүнүн семантикалык мааниси “ант, шерт” сөздөрүнө жакын. Каргыш сөздөрдүн бир түрү катары ант же касам ичкендеги сөздөр дагы каралууга тийиш деп эсептейбиз. Мисалы:

Антымдан жансам: төбөсү ачык көк урсун, төбөсү туюк көр урсун, төшү түктүү жер урсун! Караңгы түндө өлөйүн, чыккан күндү көрбөйүн. Кечке жаным жетпесин, таңга жетпей өлөйүн.

Антыман жансам: ыйык жума каары урсун, абийиримдин агы урсун! Жумшакты сылап көрбөйүн, катууну кармап көрбөйүн. Аманаттын анты урсун, касиеттин наркы урсун! Адамдын сырын билбейин, асылды барктап кийбейин!..

Антыман жансам: акыретим айгине! Аккан суунун шары урсун, асмандын жарык таңы урсун! Теңир тоонун каары урсун, ыйык Мекке шаары урсун!..

“Куру каргыш бөрүгө жетпейт” демекчи эгерде каргаган адам эч кандай себепсиз же ак жеринен жалаа жаап каргап жаткан болсо, анда андай каргыш кабыл болбойт, абага кетет же каргаган адамдын өзүнө тиет деген ишеним бар. Муну башкача “каргышың как башыңа тийсин” деп кайра өзүнө (каргаган кишиге) карата айтышат. Мындай курч, табу сөздөрдө кеп маданияты канчалык чагылдырылса да, бул тилдик каражаттар менен сөз байлыгыбыз абдан көбөйсө да мындай сөздөрдү жөнү жок колдонуу, керек болсо күнүмдүк кебибизде сүйлөөнү адат кылып алуу туура эмес. Балким, ушул сыяктуу эле калыптанып калган баталардан, жакшы

тилектерден айтууну көндүмгө айландырсак жакшы болот. Мисалы: “Тукумуң өскүр”, “бай болгур”, “өркөнүң өскүр” ж.б.

Демек, жогоруда берилген паремиялар кыргыз кеп маданиятынын тамыры, өзөгү экендиги анык. Мына ушул фольклордук жанрдын алып баруучулук, деги эле сүйлөө чеберчиликти талап кылган тармактарда орду менен колдонулушу кеп маданиятынын сакталуусуна, ой-пикирдин так жана түшүнүктүү, жеткиликтүү, таасирдүү болушуна өбөлгө түзөт деген ойдобуз.

2.5. Экинчи бөлүмдүн жыйынтыгы

Изилдөө ишибиздин экинчи бөлүмү кеп маданиятынын паремияларда берилишин жана анын алып баруучулук кесипке тийгизген таасирин изилдөөгө арналып, анда паремия терминине түшүндүрмө берилди. “Паремия” – элдик оозеки чыгармачылыктагы микрожанрлар болуп саналат.

Кеп маданияты кыргыз тил илиминде 1990-жылдардан бери изилдене баштады деген менен, чындыгында кеп маданияты, чечендик өнөр кыргыздын канында сиңирилген. Анткени кыргыздын ар бир перзенти бата менен оозанып, макал-лакап менен тарбияланат. Макал-лакаптар, фразеологизмдер, баталар сыяктуу элдик оозеки чыгармачылыктын микрожанрлары ата-бабалардан калган таберигибиз. Улуу муундардан калган бул мураста кыргыз элинин салт-санаасы, үрп-адат, каада-салты, бай тажрыйбасы, акыл-кеңеши, руханий дөөлөтү берилген.

Экинчи бөлүмдө кеп маданиятына байланыштуу макал-лакаптар кептин коммуникативдик сапатына жана максатына жараша бөлүштүрүлүп талданды. Кыргыз элинин кеп маданиятына канчалык деңгээлде көңүл бургандыгы кеп, сөз, тилге байланыштуу макал-лакаптардан айкын көрүнүп турат. Ошондой эле кыргыз эли кеп маданиятына гана эмес угуу маданиятына да чоң маани беришкенин төмөнкү макалдар тастыктайт: “Сүйлөгөндү сүйсөң, укканды үйрөн”, “Азаматтын белгиси азыраак сүйлөп көп тыңшайт”, “Сөзүң күмүш болсо, унчукпаганың – алтын” ж.б.

Мындан тышкары, ушул бөлүмдө кеп маданиятына байланыштуу 173 фразеологизм талдоого алынып, алардын 24,2 пайызы оң маанидеги, 66,4 пайызы терс мааниде колдонулган фразеологизмдер болду. Ошондой эле 173 фразеологизмдин ичинде оң маанини билдирген 18 эпитет колдонулса, терс маанини билдирген 29 эпитет берилген.

Жогорудагы изилдөөгө мисал бере турган болсок, оң маанини билдирген “жез тандай”, “жорго сөз”, “кара жаак”, “тандайынан бал тамуу”, “тил билги”, “чукугандай сөз табуу” сыяктуу тилдик каражаттар, салыштыруулар абдан көп экени белгилүү болду. Бирок ага караганда, “ээн ооз”, “бакан ооз”, “семиз ооз”, “сасык ооз”, “оозу шок”, “оозу бош”, “оозуна келгенди оттоо”, “оозу менен орок оруу”, “кеп жебес” деген сыяктуу тилдик каражаттар “орду менен туура, таасирдүү сүйлөй албасаң жөн отур” деген ойду билдирип турат.

Кыргыз элинин аң-сезиминде, жашоосунда мыйзам катары жазылып калган, норма катары калыптанган улуттук каадаларыбыздын бири бата берүү, алкыш айтуу. Ал эми кандайдыр бир адилетсиздикке учураганда жамандык жасаган адамга карата тескери бата же каргыш айтылат. Бири адамдын жашоосуна оң таасирин тийгизип, аны жаркын жашоого багытаса, экинчиси адамдын сай-сөөгүнө жетип, жашоосун негативге толтурат. Адамдар алкыш, бата алганда ага ишенип, анын кабыл болорунан үмүт кылышса, каргыш алган адамдар анын иш жүзүнө ашып кетүүсүндөн өтө коркушат. Мына ушул алкыш менен каргыш сөздөрдө кыргыз элинин көөнөрбөс сөздөрү, укмуштуудай салыштыруулар, элестөөлөр, өтө курч тилдик каражаттар колдонулган. Демек, кеп маданиятынын паремияларда берилишин камтыган бул бөлүмдөн төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

Кыргыз элинин кеп маданияты анын элдик оозеки чыгармачылыгында сакталып калган жана ушул маданий улуу дөөлөт аркылуу укумдан тукумга өткөрүлүп, унутулбай сакталып берилгендигин көрүүгө болот. Ошондой эле телерадио алып баруучулары паремияларды кебинде кептин кырдаалына жараша колдонгонду билсе, сөзү ары уккулуктуу, кеби так жана жеткиликтүү болору бышык.

III. БӨЛҮМ

ТЕЛЕРАДИО АЛЫП БАРУУЧУЛАРЫНЫН КЕП МАДАНИЯТЫ

Тил – улуттун жаны гана эмес, анын маданий дөөлөтү, көрөңгөсү. Андыктан биз улуттук тилибизде сүйлөөдө ага байланыш-катыштын куралы же мамилелешүүнүн каражаты катары гана эмес, өзүбүздүн рухий маданиятыбызды, тилибизге жасаган маданияттуу мамилебизди билдирерибизди унутпашыбыз керек. Ушунун өзү эле тилибиздеги кеп этикетин гана эмес жалпы эле сүйлөшүү маданиятыбызды эске салат.

Адегенде адамда ой жаралат, андан кийин адамдын ичинде аны айтууга болгон мотивация пайда болот, ошол ойду жеткирүү үчүн аң-сезимибизде тилдик каражаттар тандалат жана тил аркылуу ишке ашат. Ойдун тил аркылуу ишке ашуусу, реализацияланышы кеп болот.

Кеп, белгилүү бир коммуникативдик кырдаал шартта бирөөгө маалымат берүү үчүн, ички сезим-туюмду, эмоцияны билдирип, баалап-барктоо үчүн жана ал аркылуу адресатка таасир этип, анын реакциясын жана ага ылайык анын аракеттенүүсүн жаратуу максатын көздөйт. Эгер кеп адресатка толук жеткиликтүү жана түшүнүктүү болбосо, анда ал кеп максатына жетпеген болуп эсептелет.

Тил сөздү жасай турган негизги орган. Сөздөн сөз айкаштары, сүйлөм куралат. Ал эми сүйлөм сүйлөшүүнүн пайдубалы болуп эсептелет. Адамдын үнүнөн пайда болгон акустикалык толкун менен ойдогу бардык нерсе кеп аркылуу адамга жетип турат. Экинчи адамдын өз пикирин билдирүүсү же жооп берүүсү менен баарлашуу пайда болот. Баарлашуу эки же андан ашык адамдардын ортосунда ишке ашат. Айтканга оңой болгону менен, сүйлөшүү, пикир алышуу – адамдар ортосундагы татаал процесс. Себеби, бири-бири менен түшүнүшө албаган, мүнөздөрү карама-каршы адамдар бар же болбосо сөзгө мокок, сөзгө чебер, сөзгө сараң, айтор, ар кандай адамдар болот.

Сүйлөшүүнүн коммуникативдик сапаттарына жана максаттарына: кептин тууралыгы, тазалыгы, түшүнүктүүлүгү, образдуулугу, адептүүлүгү, орундуулугу, таасирдүүлүгү кирет. Кеп маданияты мына ушул маселелерди изилдейт.

1.1. Алып баруучунун кебинин тууралыгы

Кептин тууралыгы – жалпы коомчулук үчүн бирдей мүнөзгө ээ болгон адабий тилдин калыптанган нормасына ылайык туура баа бере билүү менен фонетикалык, лексикалык, грамматикалык нормаларды туура колдонуу, конкреттүү шарт-кырдаалга жараша тилдик бирдиктердин эң мыктысын колдонуу аркылуу өз ой-пикирин, түшүнүгүн ачык, элестүү жеткирүүгө жана туура маалымат берүүгө аракеттенүү болуп саналат.

Телерадионун коомдун күзгүсү экендигин жогоруда баса белгиледик. Ал эми алып баруучу туура сүйлөбөй, туура жазбай, адабий тилдин белгилүү бир учур аралыгындагы калыптанган, жалпыга бирдей милдеттүү мүнөзгө ээ нормаларын, эрежелерин, талаптарын толук, так сактап, бузбай туура колдонбой туруп сүйлөө маданияты жөнүндө кеп кылуу мүмкүн да эмес. Демек, кептин тууралыгы жалпы эле кеп маданиятындагы эң негизги шарты, башкы талабы десек болот.

Айрымдарда суроо туулушу ыктымал: кандай кеп-сөз туура болот да, кандай кеп-сөз туура эмес болот? Мисалы, курулуш банкасы (курулуш банкы), канаттуу сөздөр (учкул сөздөр), басманын беттерине (басма сөз беттерине) (Мусаев, 1999: 22), биз экообуз (биз экөөбүз), угарман үзүлүп кетти (угарман байланыштан алыстап кетти), өтүп кеткен апамдын туулган күнү менен куттуктайм (апамдын өтүп кеткен туулган күнү менен куттуктайм), саат он сегиз нол нол (саат он сегиз нөл нөл), биз эртең барайлык (биз эртең баралы), жалпыңыздарга саламдар болсун! (жалпыңыздарга салам айтабыз), булакты көрсөң көзүн тазала (булакты көрсөң көзүн ач) (“Марал” радиосу, “Эсте болсун эки саат программасы”), эне тилинде таза сүйлөйлүк (эне тилинде таза сүйлөйлү), иттин күйөөсү (иттин эркеги), уй төрөгөн (уй тууган), мышык бакырып жиберди (мышык мыелоп жиберди) (КТРК, музыкалык берүү), биз азыр сизге өзүбүз чыгабыз (биз азыр сизге өзүбүз телефон чалабыз), (Окей радиосу, түшкү маданий уктуруу), Германиядан жасалган бут кийимдер (Германия өлкөсүндө жасалган бут кийимдер), бир кол, бир баш болсок гана ийгиликке жетебиз (бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарсак гана ийгиликке жетебиз), жаандын алдында калбаңыз (жаанда калбаңыз), кош бойлуу мектеби (кош бойлуулар мектеби), бул өтө күлкүмүштүү (бул өтө күлкүлүү), эл

аралык фондулардын (эл аралык фонддордун) (Рысбаев, 2021: 33) баалар укмуш кымбаттап кетти го? (баалар укмуш өсүп кетти го? (баалар көтөрүлөт же түшөт)), мен барбачум (мен барчу эмесмин), куда кааласа баары жакшы болот (Кудай буюрса баары жакшы болот) (Борченев, “к-тили”) ж.б. айтылыштарды алсак, булардын кашаа ичиндеги варианттары туура, ал эми кашаанын сыртында берилгендери туура эмес айтылыш катары аныкталат.

Стилдик жана конкреттүү жагдай-шартка, учурга жараша айрым сөздөрдүн, аталыштардын башка бир варианты, метафораланган түрү колдонулат. Бирок андай варианттар, аталыштар адабий тилдин нормасына терс таасирин тийгизип, анын биримдик-бүтүндүгүнө зыянын тийгизбөөгө тийиш. Стилдик максатта көмүрдү “кара алтын”, “тамекини “сары алтын”, пахтаны “ак алтын”, нефтини “көк алтын”, эгинди “кызыл алтын” деп ыктуу колдонсо жарашат. Бирок мындай колдонуунун дагы чеги болушу керек. Алтын, алтын дей берсек, алтын сөзүнүн өзүнө төп касиет-кунары качат да, бара-бара айрымдарыбыз “алты тонна кара алтын алдым эле, кыш аягына жетпей калды”, “сары алтынды салаасына чычайта кармап, көк түтүнүн көккө буркурадат”, - деген сымал сүйлөм жаратууга чейин жетишибиз да мүмкүн.

Эгерде сүйлөгөн сөзүбүз, айткан кебибиз туура болбосо, кеп маданиятынын жогорку деңгээлдеги устаты болуп, “оозубуздан бал тамып” турса дагы андай “куру сөздүн” эч кимге кереги жок. Мындай жалган кеп менен эң эле жөнөкөй кабар берүү, бир нерсе түшүндүрүү же болбосо күнүмдүк пикир алышуу мүмкүн эмес. Ал эми күндөлүк турмушубузда, теле берүүлөрдө, радио уктурууларда мындай каталарга мисалдар абдан көп табылат. Мисалы: “Биз ар бир күнү китеп **окуш керекпиз** (окушубуз керек)”, “Биз кичине кезибизде өтө тентек **болчук** (болчубуз)” (Пирамида ТВ, таңкы берүү), “**Албетте**, ар кимге өз мекени артык эмеспи (л тыбышы жоон айтылат)”, “Өткөнгө аттиң деп жашабай, келечекке **балким** деп жашайлы (л тыбышы ичке айтылат)”, “Алардын мындай жолго барыштары туура эмес (барганы)” (КТРК, музыкалык берүү) ж.б.

Демек, жогоруда көрсөтүлгөн каталардан жыйынтык чыгарып, төмөндөгү принциптерге көңүл бөлүшүбүз керек болот:

1. Ар бир сөздүн өзүнүн атоо өзгөчөлүгүнө ылайык туура колдонуп, атап жаткан нерсенин, түшүнүктүн так аталышын берүү же термини болсо колдонуу керек.
2. Бир уңгудан жаралып, бирок ар түрдүү түшүнүктү билдирген сөздөрдү чаташтырбай, ар бирин өз ордуна колдонуу керек.
3. Морфологиялык формаларды туура колдонуу, сөзгө туура жалгаштыруу керек.
4. Ар бир сөздү орфоэпиялык эрежелердин негизинде айтууга аракет кылуу керек.

3.2. Алып баруучунун кебинин тазалыгы

Тилдин коммуникативдик сапатына, маданияттуулугуна тиешелүү маанилүү маселелердин бири – кептин тазалыгы болуп саналат. Бул кайсы тилде сүйлөп жаткан болсоң ошол тилде таза сүйлөөнү, чет сөздөрдү ыгы жок колдонбоону түшүндүрөт. Сүйлөгөн сөзүбүз таза болбой туруп, тилибиздин жалпы маданияты жаатында кеп кылууга да мүмкүн эмес. Кээде чет сөздөрдү да жөнсүз бузуп, түзүлүшүн өзгөртүп, басымды туура эмес коюп, айрым учурда сөзмө-сөз туура эмес которуп же болбосо которбостон эле, айта турган оюн же түшүнүктү билдирер өз тилинин каражаттары бар экендигине карабастан, башка тилдин каражаттарын, орус, англис тилдерин аралаштырып сүйлөгөн жагдайлар арбын. Мисалы, где-то сентябрда бокс боюнча чемпионат мира болот (болжолдуу түрдө сентябрда бокс боюнча дүйнөлүк мелдеш өткөрүлөт), рабочая сила табылат (жумушчу күч табылат) (5 канал, таңкы маданий берүү), ручкамдын запасы жазбай калды (калемимдин сыясы түгөндү), пожалуйста, бизге суу берип коюңузчу?! (сураныч, бизге суу берип коюңузчу?!), уже жумуш башталган (жумуш эбак эле башталган), карочи жакшы адам болуу керек (кыскасы жакшы адам болуу керек) (Рысбаев, 2021: 32), сиз бизге мешайт этип жатасыз (сиз бизге жолтоо болуп жатасыз), ситуациядан чыгуу керек (кырдаалдан чыгуу керек), кечиресиз, отчествоңузду айтып койсоңуз (кечиресиз, атаңыздын атын айтып койсоңуз), (Пирамида ТВ, таңкы мадаий берүү), мен заказ бердим эле (мен буйрутма бердим

эле), бир аз скромный болуш керек (бир аз токтоо, оор басырыктуу болуш керек), мен точно айттым (мен чындап айттым), бул сенден зависеть этет (бул сенден көз каранды болот), жумуштан повышению кетет окшойм (жумуштан көтөрүлөт окшойм) (Борченев, “к-тили”), сразу капаландым (дароо капаландым), даканса күрөшөбүз (акырына чейин күрөшөбүз), срочно бизге байланышка чыгыңыз (тезинен бизге байланышка чыгыңыз), кстати смс жөнөткөндү унутпаңыздар (баса билдирүү жөнөткөндү унутпаңыздар) (Марал радиосу, түшкү маданий берүү) ж.б.

Мындай көрүнүштөргө чара көрүү үчүн тилибиздин жалпы маданиятын арттырууга багытталган иштерди жасоо максатка ылайык. Буга ар бир тилдин өзүнүн өзгөчөлүгүн шарттоочу, аны айгинелөөчү иш-чаралар катары адабий тилдин нормасын бузбоо, кеп байлыгын өстүрүү, кеп тууралыгын жана тазалыгын арттыруу кирет.

Тилчи-окумуштуу С.Мусаев өзүнүн эмгегинде: “Тилдин жалпы маданияттуулугу, анын ачык-так, таасирдүүлүгү, таамай, жеткиликтүүлүгү, кудурет-күчү, жагымдуу, көркөм элестүүлүгү, кулакка куюлуп, дилге уюп, көөдөндө калышы, түшүнүк-туюмдуулугу, алды менен, кеп сөзүбүздүн тазалыгынан башталат” (Мусаев, 1999: 49) деген пикирин билдирген. Албетте, кеп тазалыгы, туура сүйлөө дегенде эле алгач башка тилдердин сөздөрүн аралаштырбай, өз эне тилибиздин өзгөчөлүгүнө ылайык тилдик каражаттарды туура колдонуу менен сүйлөө экендиги талашсыз. Күнүмдүк речибизде өз пикирин айтып билдирүүдө өз эне тилинен каражат издеп отурбай эле эчактан бери көнүмүш болуп калган орус сөздөрүн кошуп айта салуу адатка айлангандай. Бул көрүнүш тилибизде оркоюп өөн учурап жатса да, өзүбүздүн тилдеги сөз каражаттарды унутуп, анын ордун биротоло ээлеп алган, өз сөзүбүздү унуттуруп койгон керексиз сөздөрдөн кутула албай келеткандыгыбыз айдан ачык.

Коомдун тамырын кармап келаткан телерадио тармагындагы адистердин, бөтөнчө алып баруучулардын кеби таза болушу керек. Алар ар бир аталышты так билип, термин менен сүйлөөгө, неологизмдерди так айтып, сүйлөп жатканда

сөзүнүн башын кыргызча, аягын башка тилде бүтүрбөй кебинин тазалыгына кылдат көзөмөл кылуусу шарт.

Негизи кептин тазалыгы жөнүндө кеп кылууда анын эки аспектиси эске алынууга тийиш:

1. Четтен кирген, өздөштүрүлгөн сөздөрдү колдоно билүү;
2. Жалпы элдик тилибиздеги эле төл сөздөрдү туура колдонуп, туура айкалыштыра билүү, жалпы элдик тилдин байлыгын пайдалана билүү.

Кептин тазалыгына кедерги болуучу көрүнүштөргө төмөнкүлөр кирет:

1. Варваризмдер – эч кандай зарылчылыгы жок туруп кепте колдонулган, жалпы элге түшүнүксүз болгон чет сөздөр.
2. Диалектизмдер – адабий тилдин нормасына ылайык келбеген, диалектинин аймагында гана колдонулган сөздөр. Бул кептин туура кабыл алынышына, түшүнүүгө тоскоол болот. Диалектизмдер көркөм чыгармаларда, каармандын кебинде гана анын мүнөзүн ачып берүү үчүн колдонулушу мүмкүн. Диалектилер адабий тилдин баюусунун негизги булагы. Бирок адабий тилдин нормасына кабыл алына элек диалектизмдерди колдонуу туура эмес. Кеп маданиятынын негизги талабы – адабий тилде сүйлөө.
3. Жаргонизмдер – белгилүү бир коомдук топто, чакан чөйрөдө гана колдонулган сөздөр. Жаргонизмдер диалектизмдер сыяктуу эле кептин түшүнүктүүлүгүнө, жеткиликтүүлүгүнө кедерги болуу менен бирге, кептин этикалык-нравалык сапаттарына да терс таасирин тийгизиши мүмкүн. Анткени алар адатта терс эмоционалдык маанини да ала жүрүшөт.
4. Вульгаризмдер – турмуштук айрым бир кубулуштарды орой сүрөттөгөн, адамдык ар намысты тебелеген, адеп-ахлактык нормаларга ылайыксыз сөздөр.
5. “Мите” сөздөр – кепте эч кандай маани туюнтпаган, көнүмүш адат катары гана тез-тез колдонулган сөздөр. Буларга тиги, бул, неме, баягы

ж.б. сөздөр кирет. Бул сөздөр кепте маанилик жүк көтөрбөйт да, семантикалык боштукту, вакуумду жаратып, кепти кабыл алуунун сапатын төмөндөтөт. Мите сөздөрдү колдонуунун себеби ар кандай болушу мүмкүн: Толкундануу, ой жүгүртүүнүн тез эместиги, лексикондун жардылыгы. Кандай себептер менен болсо жагы мите сөздөрдөн арылууга аракет кылышыбыз керек.

6. Канцеляризмдер – тилде өзүнчө бир штампка, мөөргө айланган, мааниси жоюлуп кеткен сөздөр же сөз айкаштары. Канцеляризмдер – десемантизацияланган, мааниси жоголуп кеткен сөздөр. Ошол эле учурда алар иш кагаздар стилине мүнөздүү эмоцияналдык жардылыкты, жансыздыкты алып жүрөт. Канцеляризмди колдонуу ой жүгүртүүнү начарлатат, айтуучу өз оюн, сезимин, мамилесин так чагылдырган сөздөрдү чыгармачылык менен издөөнүн ордуна даяр штамптарды айта салууну адатка айландырып алышы мүмкүн. Ошону менен бирге канцеляризмдер кепти жансыз, сезимсиз кылып, элестүүлүктү, көркөмдүүлүктү төмөндөтөт.

Эч бир эл башка элдерден бөлүнүп, өз алдынча өнүгө албайт. Ар бир эл жалпы адамзаттык маданияттын казынасына өз салымын кошуп, кайра ошол казына-кенчтен пайдаланат. Өзүнчө, жалгыз өнүккөн элдин маданияты башка элдикинен алда канча артта калары табигый иш. Эл, коом менен тыгыз байланышта өнүккөн тил да ошондой эле мүнөзгө ээ. Дүйнөнүн кайсы гана тилин албайлы “акактай таза” эмес, тескерисинче, тил канчалык кеңири тараса, өнүксө ага ошончолук көп чет сөздөр кабыл алынып турат. Ал сөздөр өздөрү менен кошо жаңы түшүнүктү, жаңы маанини алып келип, тилдин сөздүк корун, семантикасын байытат.

Кайсы гана тилди албайлы, анын сөздүк кору төл сөздөрдөн жана өздөштүрүлгөн сөздөрдөн турат. Телерадио алып баруучулардын кеп-сөзүндө кеңири колдонулуп, сөздүктөрдө тизмеленип – тиркелип жүргөн адабий нормага төп, кадыресе бейтарап сөздөрдүн белгилүү сандагы чет тилдерден кирген сөздөр. Негизинен белгилүү бир кесипчиликке, адистикке байланыштуу, илим-техника,

өнөр-маданият тармагында колдонулуучу атайын лексиканын дээрлик көпчүлүгү өздөштүрүлгөн, чет тилден кабыл алынган сөздүк катмар болушу ыктымал. Маселен, азыркы кыргыз тилинин сөздүк корунун, лексикалык фондусунун активдүү колдонулуп, сөздүктөрдө камтылып жүргөн адабий нормадагы бейтарап лексиканын 20 пайыздан көбү араб, иран, монгол, кытай, орус тили аркылуу башка тилдерден кирген сөздөр. Кээде орунсуз колдонулуп жүргөн жанагы, алиги, тиги, минтип, ооба, эметип, ошентип деген сыяктуу сөздөр кептин тазалыгына кесепетин тийгизип жатканы бышык. Телерадио алып баруучулардын арасында мындай сөздөрдү колдонуу аркылуу угуучу менен көрүүчүнү ирээңжиткен учурлар көп кездешет.

1.3. Алып баруучунун кебинин байлыгы

Сөз байлык (кеп байлык) – “белгилүү бир ой-пикир, кабар, түшүнүк-туюмду билдирүү, пикир алышуу үчүн чектелген аз сандагы эле тилдик бир түрдүү каражаттарды, формаларды колдоно бербестен, тилдик казына-кенчтин бар мүмкүнчүлүгүн кеңири пайдалануу, аларды ыгы жок кайталабай колдонуу катары аныкталышы мүмкүн, б.а., кеп байлыгы, бир жагынан, тилдик каражаттардын көптүгү, молдугу, ар түрдүүлүгү болсо, экинчи жагынан, аларды ийкемдүү, зарылчылыгына жараша тандап-тескеп пайдалануу болуп саналат” (Мусаев, 1999: 32).

Кээде адамдар айтайын деген оюн ирети менен айта албай, сөздөрүнүн орду алмашып, берейин деген оюнун же болбосо сүйлөө логикасынын бузулушу көп байкалат. Мындай каталар адамдардын сүйлөө чеберчилигинен эмес, кээде сөз байлыгынын аздыгынан, сөздүк корунун жардылыгынан, сөзгө маани бербегендиктен же кептин төркүнүн түшүнбөй, маңызына жетпей сүйлөгөндөн пайда болот. Маселен, “чубалжыбай, кыска, жыйынтыктуу айтылган сөз жакшы болот да, адамга жеткиликтүү, түшүнүктүү келет”, - деген эле ойду конкреттүү шарт, кырдаал-чөйрөгө ылайык “сөз жакшысы кыска, айта салса нуска”, “аз сөз – саз сөз” ж.б. таризде берүү белгилүү деңгээлде так, көркөм, элестүү, жеткиликтүү болот. Мындай кырдаалдан чыгуунун эң жөнөкөй жолдорунун бири “тилибиз

жарды” деп шылтоолобой бай эне тилибиздин сөздүк корун үйрөнүп, сөз байлыгыбызды өстүрүшүбүз керек. Эгерде тилдик каражаттар канчалык көп болсо, пикир алышуунун, сүйлөшүүнүн конкреттүү шарт, кырдаал чөйрөсүнө ылайык аларды тескеп-тандап колдонуу ошончолук жеңилдеп, кайталоолор ошончолук аз болот. Башкача айтканда, сөз байлыгынын көп болушу менен сүйлөө маданиятыбыздын канчалык деңгээлде маданияттуу экендиги билинип, кебибиздин коммуникативдик сапаты артат.

Сөздүк кор дегенде жалпы тилдин сөздүк кору жана жеке индивиддин сөздүк кору деп бөлүп кароо максатка ылайык. Бир тилдин сөздүк кору анын башка тилдер менен болгон алакасына, тилдин ички жана тышкы байланыштарына, ошол элдин жашоо шартына, тарыхына түздөн-түз көз каранды. Ал эми жеке индивиддин сөздүк кору кеп байлыгынын калыптанышы адамдын коомдогу практикалык иш-аракети, ишмердиги аркылуу шартталат. Мындан тышкары, анын эне тилге карата болгон ыйык сүйүүсү, астейдил мамилеси, жалпы маданияты, маалыматтуулугу, билими, дүйнөгө болгон көз карашы, таанып-билүү мүмкүнчүлүгү аркылуу да аныкталат десек болот.

Ал эми телерадио алып баруучуларынын сөз байлыгына токтоло турган болсок, сөзмөр, сөз баккан, сөздүн төркүнүн билип, сөз кадырлаган адам эфирде эч кыйналбайт. Анын бул артыкчылыгы “сөз жоодон да, доодон да куткарат” демекчи, кээде ар кандай ыңгайсыз учурлардан жол тапканга да жардамын тийгизет. “Коом күзгүсү кызматкерлеринин” сөз байлыгы – сүйлөгөн сөздүн, айткан кептин коммуникативдик сапатын көрсөтүүчү, кеп маданиятын тастыктоочу негизги талап экендиги анык. Лексикону канчалык бай болсо, оюн так бере турган сөздөрдү учурунда таап, өз оюн ошончолук так, таамай жеткире алат. Ошол эле учурда жадатма кайталоолордон алыс болот. Мындай кайталоолордон кутулуунун негизги каражаты катары көп маанилүү синоним сөздөрдү, учкул сөздөрдү жана фразеологизмдерди колдонсо жакшы натыйжа берет.

1.4. Алып баруучунун кебинин тактыгы

Пикир алышуу тажрыйбасында кеңири колдонуп жүргөн тилдик каражаттардын ар кандай кырдаалдарда зарылчылыкка жараша ачык, так, даана, таамай болушу – кеп маданиятына коюлуучу негизги шарттардын бири болуп эсептелет.

Ал эми телерадио алып баруучунун кебинин тактыгы анын кесиптик чеберчилигинен кабар берип турат. Телерадио алып баруучунун сүйлөгөн сөзү, айткан кеби, жазган жазуусу канчалык так-таамай болсо анын түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү ошончолук артат. Тактап айтканда, сөз болуп жаткан нерсе, предмет жөнүндө толук түшүнүк, кабар алууга болот. Тескерисинче, алып баруучунун кеп-сөзү так-таамай болбосо, ал предмет жөнүндө ачык-так, толук, жеткиликтүү маалымат бере албайт, түшүнүк-туюмубуз бүдөмүк тартып, айтылган кеби максатына жетпей калат.

Сүйлөшүүдөгү тактык же болбосо кептин тактыгы деген эмне? Бул сүйлөөчүнүн белгилүү бир кырдаалга карата айткан кебин тыңдагандар “таамай айтты”, “кепти кыябына келтире айтты”, “так айтты”, “таасын айтты” деп кулагынын кычуусу канып, ыраазы болуп уккандагы кеп десек жаңылыштык болбос. “Кеп тактыгы талашты чечет” демекчи мындай курч, таасын айтылган кеп ар кандай бүдөмүк ойлорду жоготуп, көкүрөккө уюп, көөдөндө калат.

Демек, телерадио алып баруучусунун кебинин тактыгы да анын сүйлөө маданиятынын деңгээлинен кабар берет. Негизи эле кептин тактыгы жалпы тилдин маданияттуулугуна мүнөздүү, анын коммуникативдик сапатын арттыруучу шарт катары жогорку жоопкерчиликти талап кылат.

Алып баруучунун кеби так болуусу үчүн логикалык мыйзамдарды бузбай, так туура ой жүгүртө билүүсү шарт. Байыркы Римде “ким так ой жүгүртсө, ал так сүйлөйт” деген макал жаралган. Демек, алып баруучунун айтайын деген ою алгач өзү үчүн түшүнүктүү, айкын, элестүү болуусу керек, андан кийин гана элестете алган ойду так, даана, айкын угуучуга, көрарманга баяндап бере алат. Алып

баруучу кебин угарманга көрарманга жеткирүүдө, кебинин мүнөзүн, максатын, адресаттын өзгөчөлүгүн эске алууга тийиш.

Алып баруучу сүйлөө алдында нерсени же түшүнүктү так чагылдырган сөздү гана айтуусу керек. Эгер лексиконунда нерсени же түшүнүктүү так туюндурган сөз жок болсо, анда ал бир айткан сөзүн кайрадан кайталап, оюн так бере албай ыңгайсыз учурга туш болот. Ошондой эле алып баруучунун айтайын деген сөзү угарманга, көрарманга башка мааниде туюндурулуп, түшүнүксүз болбошу керек.

Алып баруучу кебинде сөздөрдүн логикалык байланышын, маанилик айкашуусун эске алышы керек. Мисалы, “Кыргызстандын заводдорун жана өнөр жайларын өнүктүрүү зарыл” – деген сүйлөмдө логикалык ката бар. Мында бир текке кирген эки түшүнүктүү (завод, өнөр жай) бири биринен алыстатып, бири бирине карама-каршы коюу орун алган. Ошондой эле татаал сүйлөмдөрдү айтууда, алып баруучу айрым учурда кызматчы сөздөрдү этияттык менен колдонушу абзел. Мисалы, эфирге келген коноктор ачылып жакшы сүйлөп беришти, бирок эфирдин көрүүчүлөрү көп болду. Көз – коркок, анткени кол – баатыр. Мында кызматчы сөздөрдү туура эмес колдонуп, сүйлөмдүн маанисинде карама-каршылыктар жаралды. Бак өстүрүүчү кишилер эмес “багбандар”, кой туудуруучу эмес “сакмалчы”, төөнүн баласы эмес “ботосу”, уйдун баласы эмес “музоосу” (Мусаев, 1999: 56-57) деп атасак так жана туура болот.

“Жерге калкты жайгаштыруу” – деп айтат райондун жер бөлүштүрүү адиси, калкты жерге отурукташтыруу -дегендин ордуна. “Маралдын бетинен ылдый жаш куюлуп жатты”. Бул сүйлөмдү “Маралдын жаагынан ылдый жаш куюлуп жатты”, - деп айтса туура болот. “Башыңдан ак калпак менен камчы түшпөсүн” эмес, “Башыңыздан ак калпагыңыз, колуңуздан камчыңыз түшпөсүн”. “Куштун тумшугу” – дегенди “мурду” деп, “Карганын шыйрагы” - дегенди “буту” деп айткандар көбөйүп баратат. Телеэкрандан жаш энелерге кеңеш берип жаткан педиатор: “Наристени кайнатылган суу менен жууш керек” дейт, “кайнатып муздатылган суу менен” (Рысбаев, 2021: 35-36) дегендин ордуна. Дагы бирөө радио

уктуруудан мындай дейт: “Башын жалтыратып алдырып таштаптыр” – дейт, “чачын алдырып келиптир” дегендин ордуна.

Алып баруучунун айтайын деген ою ырааттуу болуш үчүн сүйлөмдөрдүн ортосундагы логикалык байланыш так, ачык-айкын жана бекем болуп, эки ача түшүнүүгө жол бербеш керек. Мисалы: Биздин өлкөбүздө 7 дубан жана элүүгө жакын райондор бар (сан атооч менен көптүктүн -лар мүчөсү чогуу колдонулбайт). А аларды губернаторлор башкарат (Мусаев, 1999: 66).

Алып баруучу сүйлөп жатып, биринчи ойдон экинчи ойго өтөөрдө сөзсүз тыным жасашы керек. Анткени тыным бир ойдун аяктаганын, экинчи ойдун башталганын туюндурат. Жаңы ойдун башталышы эч бир белги менен туюнтулбаса, ойдун өнүгүшү, ырааттуулугу, түшүнүктүүлүгү төмөндөйт.

Алып баруучунун кебинде сөздөр бирин экинчиси улап, бир сөздү экинчи сөз толуктап, бекемдеп ойду кеңейтип, өнүктүрүп жүрүп отурууга тийиш. Ошондо гана айтайын деген ой, берейин деген маалымат таасирдүү, түшүнүктүү болуп, алып баруучунун кеби так болот. Алып баруучунун кеби так болбосо, анда ал кептин көркөмдүүлүгү, таасирдүүлүгү жана орундуулугу да болбойт.

1.5. Алып баруучунун кебинин орундуулугу

Кеп маданиятынын коммуникативдик максаттуулугунун бир бөлүгү болгон кептин орундуулугу сүйлөшүү маданиятыбызды көрсөткөн негизги принциптердин бири. Себеби сүйлөө жаатында канчалык чебер болбойлу ар кандай шарт-кырдаалда айтыла турган сөз жана айтылбай турган сөз болот эмеспи. Муну даанышмандын “Сүйлөп койгонум үчүн далай ирет өкүнгөм, бирок сүйлөбөй койгонум үчүн бир да жолу өкүнө элекмин” дегенинен эле билсек болот. Кыргызда “Айтылган сөз – атылган ок”, “Ойлонбой сүйлөгөн онтобой ооруга жолугат”, “Сүйлөгөнүң күмүш болсо, укканың алтын” деп көп сүйлөөдөн тыйып, абайлап, сөздү орду менен сүйлөөгө үндөп келишкен. Кептин коммуникативдик сапатын жана максатын билдирген кептин орундуулугу кээде кептик этикет же болбосо кеп адеби деп да берилип жүрөт.

Этика деген сөз (грек “ethika” ethos–адат, салт, каада) – эки мааниде колдонулат:

1. Философиялык этика - кишинин кулк–мүнөзү, жүрүм–туруму жөнүндөгү философиялык окуу.
2. Адеп, сылыктык, тартип ченеми.

Тил – пикир алышуунун куралы гана эмес, алардын ортосундагы мамилени, ымаланы, алаканы жана бири-бирине карата ички сезимдерин дагы билдирет. “Тилде сөөк жок” дегендей, аны кайда бурса ошол тарапка бурулат. Сөз ар бир адамга таасир этет, “сөз көкөлөтүп, сөз өлтүрөт”. Ойлонбой айтылган одоно, осол, орой сөз - орунсуз сөз деп билинет. Ал эми орунсуз сөз же сүйлөө күйүп жаткан отко суу эмес май куйгандай. Анткени мындай этикага жатпаган, орунсуз сөз эң биринчи кезекте сөз ээсин күйгүзүп күл кылат, уккан адамдын көңүлүн чөгөрүп кирдетет. Ошол себептен “кеп адеби – дил адеби” деп бекеринен айтылбаса керек.

Сөздү ыйык деп аздектеп, сөз кадырлаган кыргыз эли жүрүм-турум, сүйлөшүү адебине кеп аркылуу таасир этип, сөз менен тарбиялоого көңүл бурушкан. Кеп адептүүлүгү, маданияттуу сүйлөө жаатында “сен деген сенек сөз, сиз деген сылык сөз”, “жылуу сүйлөсөң жылан ийининен чыгат”, “тил билген кучакташат, тил билбеген бычакташат” деген сыяктуу сөздөр менен эле жеткирип коюшкан. Бул кыргыз элинин сөз адебине, кептин орундуулугуна кандай маани бергендигин айгинелейт.

Ал эми кеп адеби, сүйлөшүү этикасы эмне дегенде эле, алгач “сылыктык”, “элпектик”, “сыпайыкерчилик”, “жылуу сүйлөө” деген сөздөр аркылуу түшүндүрүлөрү анык. Бирок булар жалпы түшүнүктү гана билдирет. Булар өз ичинен ар кандай кырдаал-шартка жараша тематикалык жактан жиктелип, жашоо-турумушубуздун маани-маңызын аныктайт. Мисалы: саламдашуу, ал-акыбал суроо, кайрылуу, ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо, улуулар, кичүүлөр, теңтуштар менен болгон маек, куттуктоо, көңүл жубатуу, коштошуу ж.б. Бул темаларда сүйлөшүүдө ар биринин өзүнүн коомчулук тарабынан кабылданып калыптанган,

туруктуу лексикалык жана грамматикалык формалар, белгиленген сөздөр бар экендиги белгилүү.

Ал эми телерадио алып баруучусунун кебинин орундуулугуна, кеп адебине токтоло турган болсок, биринчиден алып баруучунун кеби өз максатына жетиш үчүн көрармандардын, угармандардын өзгөчөлүгүн (жаш курагын), программанын алкагында ошол аудиторияны эске алуу менен баарына түшүнүктүү, ынанымдуу, таасирдүү, багытталган программага ылайык түзүлүшү керек. Ошондой эле программанын алкагында эфир алып барып жаткан алып баруучу, программага ылайык тилдик каражаттарды колдонуусу зарыл. Балдар темасындагы программада сулуулук жаатында сүйлөө же саясий берүүдө музыка жөнүндө айтуу, болбосо маданий эфир алып барып жатып атомдук физика тууралуу сөз кылуу орунсуз болоору баарыбызга маалым. Ар бир программанын максатына, жүрүшүнө ылайык сөздөр, сүйлөм түрлөрү, интонация, үндүн абалы, темп, пафос тандалып алынышы шарт. Бул айтылгандарды эске алып, берүүнү жетектеген алып баруучунун кеби угармандар, көрармандар тарабынан жакшы кабыл алынып, жеткиликтүү болот.

Алып баруучунун кеби жана анын орундуу түзүлүшү аркылуу маектештеринин ортосундагы мамилени бекемдей алат. Ар дайым сылыктык менен эфир алып барып, кичипейил болсо, маектешинин оюн угуп сөзүн бөлбөсө, оң эмоционалдык маанайда берүү өз максатына ийгиликтүү жетет. Тескерисинче, кептик нормага туура келбеген вулгаризмдерди колдонуп, терс экспрессивдик мааниге ээ сөздөрдү айтса, пикир алышуу кызыксыз, себепсиз жерден карама-каршылыктар жаралышы мүмкүн. Андыктан алып баруучунун кеби орундуу чыгып, ой жүгүртүүсү адамдын жалпы маданиятынын жогорку деңгээлинде болушу зарыл.

1.6. Алып баруучунун кебинин таасирдүүлүгү, көркөмдүүлүгү

Телерадио алып баруучусу жогорудагы саналган кептин коммуникативдик сапаты жана максаты деп эсептелген кептин тууралыгы, кептин тазалыгы, сөз байлык, кептин орундуулугу же кеп адеби, кептин тактыгы ж.б. дыкат көңүл буруу, өз кесибин жоопкерчилик, сүйүү менен иштегенде ал адистин кеби таасирдүү,

көркөмдүү, өтүмдүү болуп, коомчулукка кеңири таасир этүүчү касиетке ээ болот. Ошондой эле алып баруучунун кебине коюлуучу талаптардын ичинен эң жогоркусу – бул кебинин таасирдүүлүгү, көркөмдүүлүгү. Алып баруучу кебинде тилдик каражаттар менен биргеликте көркөм сөз каражаттарын активдүү колдонууга тийиш.

Л.А.Введенская менен Л.Г.Павлованын эмгегинде сүйлөөчүнүн лексиконунун байлыгына токтолуп, жөнөкөй адамдын лексиконунда жок дегенде 7-9 миңден тартып, 11-13 миңге чейин сөз камтылууга тийиш экендигин айтышат. Ал эми көркөм сөз чеберлеринде лексикондун байлыгы чеберчиликтин көрсөткүчү катары бааланышы керек дешет. Мисал катары айтсак, А.С.Пушкиндин чыгармаларында 21 миң сөз колдонулган болсо, С. Есенин- 19 миң, М. Сервантес- 17 миң, В. Шекспир- 15 миң сөз колдонгон. Демек, телерадио алып баруучусу адабий көркөм чыгармаларды байма бай окуп, сөз байлыгын өркүндөтүп туруусу зарыл. Анткени лексикондун жардылыгы кеп маданиятын жогорулатууга тоскоол болот.

Алып баруучунун кеби жөн гана кабарлоого багытталбай, таасир этүүгө багытталышы керек. Бул кептин көркөмдүгүнө байланыштуу болот. Алып баруучунун кеби угуучуга, көрарманга маалымат, кабар гана жеткирбестен, айтуучунун сезимдерин, мамилесин кошо жеткириши керек. Алып баруучу кеби аркылуу угуучунун, көрармандын акыл-эси менен гана байланыш түзбөстөн, анын аң- сезимине, жан дүйнөсүнө дагы – көпүрө түзүүгө милдеттүү. Берилип жаткан маалымат сезимдер менен шөкөттөлүп, эстетикалык рахат тартуулоого, угуучунун, көрармандын сезимдерин жандандырууга, анын айтуучу менен чогуу кубануусуна, кайгыруусуна, ойлонуусуна түрткү болот. Күчтүү сезим менен айтылган көркөм кепти угуп жатып, адам өзү жактырбаган, каршы болгон нерсеге ынанып, берилип кетиши да мүмкүн, анткени сезимдер жугуштуу болору илгертеден эле айтылган.

Кептин таасирдүүлүгүн, көркөмдүгүн төмөнкүдөй бөлүп көрсөтүүгө болот:

1. Эмоционалдык (сезимдик) көркөмдүк
2. Интонациялык көркөмдүк

3. Семантикалык көркөмдүк

Эмоционалдык көркөмдүк сезимдерге негизделип, сезимдердин көп түрдүүлүгү, күчтүүлүгү менен сүрөттөлөт. Мындай көркөмдүк айрыкча саясий берүүлөрдө саясий кептерге, талашты жараткан, дискуссияларга мүнөздүү.

Интонациялык же сүйлөө көркөмдүгү интонацияны ыктуу колдонуу менен түзүлөт. Башкача айтканда, алып баруучу сүйлөп жаткан учурда үнүнүн кубулуп өзгөрүп турушу, басымдардын, тынымдардын ыктуу коюлушу, үндүн катуулуугун чебер пайдалануу аркылуу кептин көркөмдүгүн жогорку деңгээлге көтөрө алат.

Семантикалык көркөмдүк деп кептин мазмундуулугун, ойдун ырааттуу берилишин айтсак болот. Алып баруучунун кеби угуучуну, көрарманды өзүнө тарткан кызыктуу ойлор менен биргеликте, күтүлбөгөн жыйынтыктарга жетелеп, өзүнө арбап турушу керек.

Телерадио алып баруучусу кебин ар дайым көркөм сөз каражаттары менен кооздоп турууга тийиш. Алар: троптор – эпитет, метафора, гипербола, литота, оксюморон ж.б.у.с.

Демек, телерадио алып баруучусу тилди, анын мүмкүнчүлүктөрүн терең билүү аркылуу сүйлөө маданиятын дагы да кооздой алат. Алып баруучу кебинин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырууда башкалардын жана өзүнүн кебине көңүл буруп, талдап, анализдеп, кемчиликтерин таап жана аларды жоюуга аракет кылуусу абзел.

1.7. Алып баруучунун кеп техникасы

Ар бир сүйлөп жаткан сөзү элге жеткиликтүү болушу үчүн алып баруучу сөзсүз түрдө кептин техникасын, сүйлөө техникасын жана сүйлөө логикасын билүү керек. Ар бир айтылган фразанын, сөздүн маани маңызы болот. Сүйлөшүү учурунда сүйлөмдүн маани – маңызын ойлобой эле, паузаны кайсыл учурда колдонуу керектигин эске албай эле, аңгемелеше берүүдө ал маек өз максатына жетпей калат.

Массалык маалымат каражаттарындагы тексттер, телерадио алып баруучусунун сүйлөөсү аркылуу коомдун тили канчалык өзгөрүп өнүккөндүгүн байкоого болот. Ошондуктан телерадио алып баруучусу кыргыз тилинин адабий нормаларын жайылтууда сүйлөө маданиятына, сүйлөө техникасына, мыкты дикцияга ээ болушу маанилүү. Алып баруучу диалектилик же говордук тилде сүйлөбөй адабий тилде сүйлөө керек.

Интонация баяндалып жаткан ойду угарманга жеткирүүдө эң керектүү нерсе. Интонация канчалык таасирдүү болсо, сүйлөп жаткан кебибиздин ишенимдүүлүгү дагы ошончолук жогору болот. Айрыкча чет сөздөрүн айтууда интонациянын ролу чоң. Чет тилинен кирген сөздөрдү туура айтыш үчүн басымдын шарттарын билип, туура коюш керек. Туура сүйлөөдө орчундуу жагдайлардын дагы бири дикциянын ачык жана тактыгы. Дикция – латын сөзү, бизге сүйлөө, айтуу деген маанилерди берет. Дикциясы так чыккан алып баруучунун сүйлөгөн сөзү угумдуу болот. Адатта дикциясы так, туура чыгуусу үчүн атайын машыгууларды аткарууга туура келет. Мындай учурда артикуляцияны (тил, эриндер, жумшак таңдай менен төмөнкү жаак ж.б.) дайыма машыктыруу абзел. Артикуляция – бул үндүү жана үнсүз тыбыштардын так айтылышынан билинет. Алып баруучу ар дайым сүйлөө техникасына көңүл буруп, ар бир тамганы туура айтыш үчүн тиешелүү көнүгүүлөрдү жасоого милдеттүү. Алгач туура дем алууну өздөштүрүүсү зарыл. Туура дем алуу – бул речтик ишмердикке активдүү катышып, речтин дааналыгын камсыздап, так дикцияны иштеп чыгат. Ошол эле учурда үнгө көркөмдүк берип, үндү калыптандырып, ооздон чыккан ар бир сөздү таасирдүү кылып жеткирет. Үндү коюуда алып баруучу дем алуу органдары үчүн керек болгон гимнастикалык көнүгүүлөрдү эң бир зарыл болгон талаптар менен күнүгө жасап турууга тийиш. Анткени алып баруучу жагымдуу, уккулуктуу үнү аркылуу көрарманга жана угарманга таасир бере алат.

1.8. Алып баруучунун кеп маданиятына анализ жана сунуштар

Телерадио алып баруучулары телекөрүүчүлөргө, радиоугуучуларга кептик маданиятты жеткирүүчү адис катары кабылданышы керек. Анткени теле алып баруучуларды даярдоодогу кесиптик талап – кеп маданияты. Алып баруучу кандай

гана берүүлөрдү жетектебесин ар бир сөзүн таптап, туура, таасирдүү жана ойлонуп айтуусу зарыл. Алардын ар бир ойлонулбай орунсуз колдонулган сөзү жаңы чырчатактын башталышын шарттап, керек болсо адам өлүмүнүн себеби болуп калышы мүмкүн.

“Чогуу ырдоо жакшы, бирок чогуу сүйлөө мүмкүн эмес” дегендей ар бир адам сүйлөө маданияты менен кошо эле угуу маданиятын дагы калыптандырууга тийиш. Кыргыз эли эзелтен бери “Азаматтын жакшысы азыраак сүйлөп көп тыңшайт”, “Ар бир ой – баалуу”, “Сүйлөөнү сүйсөң – угууну үйрөн”, “Сүйлөгөнүң күмүш болсо, укканың алтын” деп “аз сүйлөп, көп угууну” кеңеш берген. Бирөөнүн оюн уга билүү сүйлөө маданиятынын башаты болуп саналат. Сөзгө конок берип угуп, ага жараша маекти улантуу баарлашуунун сапатын арттырат. Ошондой эле баарлашуу эки тараптуу ишке ашуучу процесс болгондуктан анын кандай жыйынтыктар менен аякталары кепке катышкан адамдардын жеке сапаттарынан дагы көз каранды болот. Кээ бирөөлөр менен сүйлөшүү жеңил, жагымдуу болсо, башкаларды сөзгө тартуу кыйынга турат. Ал эми эки тарап тең бири-бирин укпай сөздү бир учурда баштап, кеп талашып калганда ызы-чуу болуп баш оорутуп, угуучуларды кыжаалат кылат.

Демек, кеп маданиятын калыптандыруу үчүн кептешүү, же сүйлөшүү мүмкүнчүлүгүн жакшыртуу зарылдыгы турат. Дал ушул сүйлөшүүнүн натыйжасында алака-катнаш жолго салынып, чоң ачылыштар жасалган. Башкача айтканда, кеп маданиятын жакшы билип, сөз байлыгы көп, кеби так, таасын, таамай жана таасирдүү болгон адам көптөгөн ийгиликтерди жаратаары шексиз.

Магистрдик изилдөөбүздүн үчүнчү бөлүмүндө телерадио алып баруучусу кандай болушу керек, эмнелерге маани бериши, эмнеден арылышы керектиги боюнча сунуш-пикирлер берилет. Ошондой эле ушул бөлүмдө кыргыз тил илиминдеги кеп маданиятын алгачкылардан болуп изилдеген тилчи-окумуштуу Сыртбай Мусаевден, кыргыз эл жазуучусу Султан Раевден, Кыргыз Республикасынын Эл артисти Бактыбек Мамытовдон “Телерадио алып баруучусунун кеп маданияты” темасында интервью алдык жана элдерге сурамжылоо жүргүзүп, алардын пикирлерин жеткирүүгө аракет кылдык.

- **Азыркы кыргыз телерадио алып баруучулары кеп маданиятына канчалык деңгээлде маани берет деп ойлойсуз? Алардын телерадиодон сүйлөгөн сөздөрү жалпы коомчулукка канчалык таасирин тийгизет? Алып баруучуларга сунуш-пикириңиз?**

Сыртбай Мусаев (интервью): Тил адамдын өзү үчүн эмес, өзгөлөр үчүн багытталган кубулуш. Мен жакшы сүйлөсөм дагы, жаман сүйлөсөм дагы элге чагылат, сөзүм аркылуу элдин тарбиясына таасир этип коюшум мүмкүн. Ошондуктан тил өзүң үчүн эмес, башкалар үчүн деп айтылат. Ушул өңүттөн алганда бүгүнкү күндө тилдин маңызы, мазмуну жалпы коомчулукту тарбиялоого багытталат. Көпчүлүк жөн гана маалымат берет деп айтышат. Ооба, маалымат берет, бирок эң оболу ошол коомчулукту тилдик табитке тарбиялайт. Тилекке каршы, коом тилдин бул функциясын унутуп койгондой. Өзгөчө тил менен, сөз менен иштегендер күнүмдүк жашоонун түйшүгү менен алышып жүрүп, тилдин кудуретине, дараметине, тилдин ушундай өтө кооз, сүйкүмдүү маани-мазмунуна көңүл бурбай калышты. Эфир алып барган, экрандын бетиндеги алып баруучуларды алып карай турган болсок, ар бир тилдин өзүнүн сүйлөө ыргагы, уйкаштыгы бар. Алып баруучулар биринчи кезекте ушуну сезиши керек. Тилекке каршы, учурдагы алып баруучулардын басымдуу бөлүгү айтып аткан сөзүнүн мазмунуна, формасына, туура айтылышына маани бербейт. Ошондуктан бүгүнкү күндө тилибиз бузулуп баратат. Сүйлөп аткан алып баруучулардын сөзүн угуп отуруп, кыжырың кайнайт, ушунчалык нааразы болосуң. Ата-бабаларыбыз сүйлөп сактап келген, муундан-муунга өткөн, ыргактуу, уйкаш айтылган тилибизди бузуп атканына кейип, каңырыгың түтөйт. Кыргыздын өзүнүн айтым ыргагы бар. Өзүбүздүн сөздөр, мейли четтен кирген сөздөр болсун, айтып атканда өзүнүн ыргагы менен айтпай жазылышы боюнча кыйналып окугандар бар. М., “активдүү” деген сөздү кыйналып айтпай, жөн гана активдүү деп жеңил айтуу керек. Бул алып баруучулардын туура жазуу, туура сүйлөө сабактарын окубагандыгы деп айтса болот, бул сабатсыздыктын белгиси. Мен бул нерсе менен телерадио алып баруучулардын сабатсыз сүйлөп атканын көрсөткүм келет. Журналисттердин көбү, алып баруучулар сөздөрдүн аталыштарын билбегендигинен көп ката кетиришет. Мисалы: чарбаларды иргелештириш керек (чарбаларды ирилештирүү деп айтса

туура болот), жазма акындар (жазма эмес жазгыч акындар деп айтыш керек), жазма эстеликтер (жазма булактар) деп айтса туура болот. Телерадиодон алып баруучулар ушундай сөздөрдү канчалык бузуп, туура эмес, ката кылып айта берсе, элдин эсинде ошончолук кала берет. Эртеңки күнү алар анан журналистер, алып баруучулар айтып атпайбы, демек туура экен деп өз сөзүндө колдоно беришет. Мындан улам бурмаланган бучук сөздөр жаралат.

Диалектилик өзгөчөлүктөрдү колдонуп туура эмес сүйлөшөт: барайлык, келейлик, турайлык, сүйлөйлүк ж.б. Алып баруучу деген адабий нормадан чыкпай сүйлөөсү шарт. Учурдагы алып баруучулар, тескерисинче, тилди бузуп, адабий нормасынан чыгарып атат.

Сунуш-пикирим, бул учурдагы коомдун абалы, эми биз мындан кантип арылабыз? Ар бир сөз менен иштеп-сүйлөп аткан адам, мейли ал журналист, алып баруучу болсун, мейли ал окумуштуу, мугалим болсун, мейли ал жөнөкөй бир кызматкер болсун, ал өзүнүн сүйлөп аткан тилине маани бериши керек. Журналисттер, эфир алып барган алып баруучулар сөздөрүнө, кебине өтө этияттык менен мамиле кылып, аябай сабаттуу болушу керек. Көп окуп, сөздүн кантип жазылып, кантип айтыларынан бери билип, эреже нормаларын жакшы өздөштүрүп, сүйлөп аткан тилин барктап, көп изденип билимге ээ болушу шарт.

Экинчиден, сабаттуу болгондон кийин ар бир адам өзүнүн дараметин билип, мен бул нерсени айтканга профессионалдык деңгээлим жетеби, моралдык укугум барбы деп, анан өзүнүн айтып аткан сөзүнө көңүл буруп, анализдеп турушу керек. Бул нерселердин баарына адам өзү жеке аракетин, эмгеги менен жетет. Талыкпай изденүү, аракет талап кылынат. Адам тилди туурап үйрөнөт. Тили жаңы чыгып келаткан кичинекей баланын ата-энеси тилди бузуп, тантып сүйлөсө баласынын тили дагы ошондой чыгат. Ошондуктан ар бирибиз сүйлөп аткан сөзүбүзгө анализ берип, сабаттуу сүйлөөгө жетишибиз керек. Учурда окумуштуу Радлов, бүт түрк элдерин кыдырып келип кыргыздардын сүйлөгөнүн укканда алгач аябай таң калган экен. Булар сүйлөгөндө эле ыр сыяктуу куюлуштуруп, уйкаштырып, ыргак менен сүйлөгөн, эч качан токтоп, кекечтенип калбай шыр сүйлөгөн деп айтканы бар. А учурда ошол сыймыктуу тилибизди жоготуп баратабыз (Жери: КРдин

Президентине караштуу Мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссия, 14.05.21., саат 10:00-11:00).

- **Улуу мундагы жана азыркы муундагы алып баруучуларды салыштырып, алардын сүйлөө маданиятын, кеп маданиятын айтып бере аласызбы? Учурдагы алып баруучулар эмнеден ката кетиришүүдө жана эмнелерге көбүрөөк көңүл бурса дейсиз? Алып баруучуларга сунуш-пикириниз?**

Бактыбек Мамытов (интервью): Ар бир нерсе заманга жараша болот окшойт, сыягы. Биздин учурда ар бир тамганы, сөздү текшерип, айтылышын туура айтып, сөздү маанилик жактан туура жалгаштырып сүйлөп атабы деп угуп көрүп, айтор талап күчтүү болчу. Сөздүн үстүндө көп иштетчүбүз. Талап күндө күчүндө болчу, туура сүйлөп атабы, дем алуусу кандай, артикуляцияны туура колдонуп атабы, дикциясы кандай чыгып атат деп ушунун баарын көзөмөл кылып турушчу. Теледеги эфирлердин көпчүлүгүн дикторлор гана алып барганга уруксат берилчү, же эфирдин талабына жооп бере алган алып баруучулар эфирди башкара алган. Ар бир тексти, докладды эл уга тургандай, жагымдуу үн менен уккулукту кылып окуй билишчү. Мындай жакшы талаптын натыйжасында Орто Азия ичинен кыргыз дикторлоруна болгон баа берүү жогору болчу. Таланттар тобу менен келет дегендей, мезгилдин талабына жараша ошондой кайталангыс, өз кесибинин мыктылары ал кезде арбын болчу.

Азыркы учурда болсо эркиндикке көбүрөөк маани берилгендей. Эркин сүйлөйт, эркин кийинет, эркин жүрөт. Сүйлөп аткан сөзүнө анализ, синтез кылбайт, сөзгө анчейин маани бербейт. Көпчүлүк сөздөрдү бузуп, туура эмес айтышат. Бул нерсе өөн учурабай калгандай. Кыргыз-тилиндеги адабий нормаларды сактабай, үйүндө отургандай эфир алып баргандар дагы бар экен. Сүйлөө жагынан элге үлгү болбой эле, тескерисинче тилдин бузулушуна жол ачып атышат. Телерадиодогу сүйлөп аткан алып баруучу тилди канчалык бузуп сүйлөсө, көрүп отурган эл дагы аларды ээрчип, ал сөздү ошондой кабылдап, ошондой сүйлөп баштайт эмеспи. Ар бир алып баруучу өзүнүн деңгээлине жараша эфир алып барып, элдин алдына чыга бергени туура эмес деп ойлойм. Биринчиден эфирдеги бардык талаптарга жооп

берип, сүйлөө маданиятын өздөштүрүп, кеп маданиятын башкаларга таанытууда этияттык менен мамиле жасап, бардык нормаларды сактап, көрармандарга жана угармандарга үлгү, жакшы жагынан мисал боло алса гана ал алып баруучулукка татыктуу деп билем (Жери: КТРК, арноо концерт бөлүмү, 14.05.21., саат 14:00-15:00).

- **Кыргыз телерадио алып баруучусуна сиздин берген бааңыз? Мурдагы жана азыркы учурдагы алып баруучулардын кеп маданиятына кылган мамилеси? Учурдагы алып баруучуларга сунуш-пикириңиз?**

Султан Раев (интервью): Кеп маданияты, коомдук тейлөө, коомдук мамилелер деги эле эл аралык мамилелер тармагында иш алып барган адамдарга биринчи кезекте керек боло турган нерсе. Кеп маданияты дегенибиз ал адамдын кулк-мүнөзү, тарбиясы жана билими жөнүндө кабар берет. Андан тышкары эл менен иштешкен адис сөзсүз түрдө элге ылайык, коомдун бардык мүчөлөрү кабылдай тургандай бирдиктүү, универсалдуу түшүнүктөрдөн калыптанган тил менен сүйлөшү керек. Андыктан бирдиктүү адабий тилдик нормалдардын иштелип чыкканы бекеринен эмес деп ойлойм. Ар бир алып баруучу болобу, журналист болобу ошол адабий тилдин нормасына туура келген, коомго ылайык келген, коомду тең салмактуулуктан чыгарбай турган тил менен сүйлөөгө милдеттүү. Советтер союзу учурундагы теле дүйнөсү, андагы диктор, алып баруучулар атайын окутуудан өткөрүлүп турушкан. Ар бир ишти өз ишин мыкты билген, дасыккан адистер гана аткарышкан. Тилдик нормалардын бардыгын туура сактап жазып, кайра ошол жазганын өзүнө сиңирип, ар бир сөзүн электен өткөрүп анан эл алдына чыгып, эфирден сүйлөгөн. Азыр ошол нормалардын бардыгы бузулган үчүн учурдагы алып баруучулар өзү каалагандай сүйлөп, өзүнүн тар чөйрөсүндөгү лексикон менен эфир алып барып, маалыматты элге жеткирип атат. Буга кеп маданияты жагынан карай турган болсок, телерадио алып баруучусу эфир учурунда так, туура сүйлөп, тилдик нормалар менен шайкеш келтире эфир алып баруусу абзел.

Кээ бир алып баруучулар бар, диалектилик сөздөрдү туура эмес угуп алып колдоно беришет. Аларды көрүп-угуп таасирленгендерге бул сөздөр мода болуп бараткандай сезилет. Айтайын дегеним чет өлкөлүк шоуу алып барган алып баруучулардан таасирленип, алардын айткан сөздөрүнө окшоштуруп эле кыргыз-тилин дагы эптемей, чампаланган багытка салып алгандар дагы жок эмес. Бул, албетте, тилди бузат. Ошол эле алып баруучулар китепти ачып, романды, поэманы окуп таасирленсе, анын сүйлөгөн сөзү уккулукту, жугумдуу болуп, элге үлгү болор эле. Сөздү ыгы менен колдонуп, капилеттен сөз таап, куюлуштура сүйлөгөн кээ бир алып баруучулар дагы бар. Мындайда аларга суктанып, ыраазы болуп кетесиң. Алып баруучулуктун келечегин мен нукуралуулук, табигыйлык менен элестетем. Ар бир алып баруучу көркөм сөзгө ыктап, кыргыз тили сөзгө бай экенин сезип, туюп билсе дейм.

Алып баруучуларга айтарым көп окуп, сапаттуу билим алып, изденип, дайыма эмгек менен жүрүшсө. Өз кесибинин мыкты адиси болом деген ар бир алып баруучу талыкпай изденип, китепканадан китептерди издеп, нукура кыргыз тилиндеги адабий китептердин керектүүсүн таап окуп, сүйлөө чеберчилигин байытып кыргыз аудиториясына керек болгон маалыматтарды алып, өзүнө сиңире билсе мындай алып баруучу өз ишинин чебери боло алат (Жери: КТРК, жаштар бульвары, 14.05.21., саат 11:00-12:00).

Изилдөө ишибиздин сунуш-пикир бөлүмүндө кеп маданиятына астейдил мамиле жасаган инсандардан интервью алуубуздун максаты – бир кездеги телерадио алып баруучусунун кеп маданияты кандай болгон, учурда кандай жана келечекте кандай болушу керек деген өңүттө болду. Ошондой эле азыркы алып баруучулардын кеп маданияты боюнча түшүнүгү канчалык экенин жана бул нерсени кандай иш-аракеттердин натыйжасында өнүктүрсө болоорун сурадык. Жогоруда берилгендей, кеп маданиятын өнүктүрүүгө жакшы багыт боло алган, канаттандыраарлык мыкты жоопторду ала алдык. Негизинен телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын элдин сыны, элдин пикири аркылуу гана туура жолго сала алабыз деп билебиз. Андыктан алган интервьюбуз өз максатына жетти деген ойдобуз.

Телерадио алып баруучусуна сунуштар:

- Бирөөнүн тарабын тутпай бейтарап, баарына бирдей мамиле кылуу;
- Фактыларга таянуу, ой жоруулардан алыс болуу;
- Бирөөнү мазактап сүйлөбөө;
- Этикага жатпаган (уят) сөздөрдү колдонбоо;
- Инсандын ар-намысына жана кадыр баркына шек келтирбөө;
- Бир эле учурда бир нече суроо бербөө;
- Маектешин жарым сөздөн токтотпоо, ага өз оюн толук айтууга шарт түзүү;
- Маек учурунда телекөрүүчү кызыккан суроону берүү;
- Эки же андан көп маектешүү учурунда баарына бирдей мамиле кылуу;
- Маектешинин пикирине өзүнүн көз карашын билдирүүгө жол берүү.

1.9. Үчүнчү бөлүмдүн жыйынтыгы

Изилдөө ишибиздин бул бөлүмү телерадио алып баруучусунун кеп маданиятына арналды. Бул бөлүмдө негизинен кеп маданиятынын коомдогу ээлеген орду, функциясы, пикир алышуунун, баарлашуунун процесси жөнүндө сөз болду. Мындан тышкары, бул практикалык бөлүмдө телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын коммуникативдик сапаттарга жана максаттарга бөлүштүрүп, алардын ар бирине кенен токтолуу менен бирге алып баруучулар кетирген каталарына мисалдар аркылуу токтолуп, туура жообун бергенге аракет кылдык.

Ал эми телерадио алып баруучусунун кебинин тууралыгы, тазалыгы, орундуулугу, тактыгы, сөздүк корунун байлыгы анын кесиптик чеберчилигин айгинелейт. Башкача айтканда, анын сүйлөгөн сөзү канчалык так-таамай болсо анын түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү ошончолук артып, таасирдүү да болот. Мындай сапат кыргыздын кебинде илгертеден эле бар болгон. Аны уккандар “ап баракелде, таамай айтты”, “кыябына келтире айтты”, “сөз эмес бекен” деген сыяктуу сүрөөнгө алышкан.

Алып баруучунун кебинин орундуулугу анын сүйлөшүү маданиятынан кабар берет. Кээде орунсуз бир сөз айтканы үчүн жасаган эмгеги текке кеткен

учурлар көпчүлүгүндө болсо керек. “Сүйлөп койгонум үчүн далай ирет өкүнгөм, бирок сүйлөбөй койгонум үчүн эч качан өкүнгөн эмесмин” деп айткан экен даанышман. Анын сыңарындай, сөз байлыгыбыз канчалык көп болсо дагы аны кези келгенде айтпаса бир ооз сөзүбүз башыбызга балээ болору анык. Телерадио алып баруучусу качан, кайсыл жерде жана эмнени, кантип сүйлөй тургандыгын билсе, бул сапат анын кесиптик чеберчилигинен кабар берет.

Ал эми телерадио алып баруучусунун кебинин орундуулугуна, кеп адебине токтоло турган болсок, эфирде коноктордун же болбосо телефон чалган угармандардын жаш өзгөчөлүгүнө, кесибине, программанын темасына жараша тилдик каражаттарды колдонуусу максатка ылайык.

Кептин көркөмдүүлүгү же таасирдүүлүгү жогоруда сөз кылган кептин коммуникативдик сапаттарынын бузулбай, туура колдонулушуна байланыштуу болот. Тактап айтканда, алып баруучунун же болбосо ар бир эле адамдын кеби так, туура, таза, сөзү орундуу, кептик этикетке ылайык болсо, сүйлөп жаткан кебине туура келген тилдик каражаттарды колдонсо, анда анын кеби ары көркөмдүү, ары таасирдүү болот.

Телерадио алып баруучусунун кебин жогорудагы коммуникативдик сапаттарга бөлүштүрүп изилдедик. Мындан тышкары тилчи Сыртбай Мусаевден, диктор Бактыбек Мамытовдон, драматург Султан Раевден алып баруучунун кеп маданияты боюнча интервью алып, элдерге кеп маданияты боюнча сурамжылоо жүргүздүк. Ошондой эле эң акырында алып баруучу кеп маданияты боюнча эмнеге көңүл бөлүшү керек, эмнелерди кылбашы керек деген суроонун негизинде сунуш-пикирлер киргизилди. Жалпылап айтканда, алып баруучунун кеп маданияты анын кесиптик чеберчилигин көрсөтөт. Кеп маданияты менен кеп техникасын айкалыштыруу аркылуу алып баруучу жогорку деңгээлге көтөрүлүп, коомдо кадыр-баркка ээ болуп, каналдын, телерадионун жүзүнө, жылдызына айланат.

КОРУТУНДУ

Илимий изилдөө ишибиздин киришүү бөлүмүндө изилдөөбүзгө байланыштуу негизги маалыматтарды бердик. Мындан тышкары, изилдөөнүн актуалдуулугу, изилдөөнүн максаты жана милдеттери, изилдөөнүн жаңычылдыгы, колдонулган методдор, пайдаланылган адабияттар ж.б. көрсөтүлдү.

Магистрдик ишибиздин теориялык бөлүмү телерадионун жаралышына, кеп маданиятынын жалпы тил илиминде, анын ичинде кыргыз тил илиминде изилденишине, кеп маданиятынын илимий негиздерине арналды. Телерадио алып баруучусунун кеп маданиятына байланыштуу эмгектер берилди.

Радио 1895-жылы 7-майда орус физиги Александр Попов тарабынан ойлоп табылгандыгы белгилүү. Азыркы учурда бул тармак күндөн-күнгө өнүгүп-өсүүдө. Кыргызстанды алып карай турган болсок, 20-кылымдын башында алгачкы радиоуктуруу уктурулган. Телекөрсөтүү биринчи жолу 1931-жылы Москвада үнсүз берилген. 1934-жылы аталган шаарда телестудиялар ачылып, эстрада жанры жана спектаклдерге басым жасалган. Кыргызстандагы телекөрсөтүүнүн алгачкы башаты болуп 1958-жылы Фрунзе телестудиясы өз ишин баштаган. Бул студия жумасына 4 жолу эфирге чыгып, суткалык берүүлөрдүн орточо убактысы 60 мүнөт, анын ичинде телестудия даярдаган өздүк программалар 18 мүнөттү түзгөн.

Телерадио алып баруучусу ошол учурда радиоуктурууну диктор, телекөрсөтүүнүкү алып баруучу деп жалпы аталса, азыркы күндө бул кесиптин ээси жетектеген берүүсүнө жараша шоумен, модератор, ди джей деп ар башкача аталып калды. Азыркы учурда алып баруучулардын кээ бирлери кыргыз тилинин кеп маданиятына көңүл бөлүшпөйт. Анткени дал ушул тармакта эмгектенип жаткандар, тактап айтканда, алып баруучулар адабий тилдин нормаларын сактабай, кептин тазалыгына, тактыгына доо кетирип, кептик этикетке жана сөз байлыгын өстүрүүгө маани бербегендиктен коомдогу тилдин бузулуусун шарттап, одоно каталарды кадимки көрүнүш катары көрсөтүп жаткандыгын байма-бай көрүүгө болот.

Кеп маданияты Байыркы Гректерде “риторика” деген ат менен белгилүү. Ал эми кыргыз тил илиминде “тил маданияты”, “кеп маданияты”, “сүйлөө маданияты”, “речь маданияты”, “сүйлөшүү маданияты” деген терминдер менен аталып жүрөт. Жогорудагы сөз, кеп, речь, сүйлөө деген сөздөр толук синоним боло албаса дагы маанилеш сөздөр болуп саналат.

Кеп маданиятынын негиздери бөлүмүндө кептин сөздүктөрдөгү мааниси, аныктамасы, окумуштуулардын изилдөөсүндөгү тил менен кептин айырмачылыктары, кептин табияты, кеп кызматынын түрлөрү, тилдин кызматтары, алардын ишке ашышы жана аларга мисалдар, кептин ишмердигинин түрлөрү, кептин түрлөрү жана кыргыз адабий тилинин калыптануу этаптары, кеп маданиятынын коммуникативдик сапаттары жана максаттары көрсөтүлүп, тил илиминин сыпаттоо методу аркылуу изилденди.

Кыргыз тил илиминде кеп маданияты 1990-жылдарда изилдене баштаган. Кыргыз тилинин кеп маданиятын алгачкылардан болуп изилдегендердин бири С.Мусаев болгон. Анын 1999-жылы “Кеп маданияты жана норма” деген китеби жарык көргөн. 2002-жылы А.Биялиевдин “Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы”, А.Чолпонбаев менен Н.Календерованын “Сүйлөө чеберчилиги”, Т.Токоевдин “Тил жана сүйлөшүү проблемасы” эмгеги, 2003-жылы Т.Акматовдун “Кыргыз тилинин адабий нормалары”, “Кыргыз адабий айтымынын негиздери” аттуу эмгектер жазылган. Мындан тышкары, К.Абдыраимовдун “Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү”, 2004-жылы Т.Аширбаев менен А.Айтманбетов “Кеп маданияты”, 2007-жылы Ж.Дүйшеевдин “Сүйлөө маданияты жана стилистика”, “Чечендик чебер искусство кантип жаралат?”, 2007-жылы А.М.Исираилованын “Кыргыз кеп маданияты”, 2013-жылы Т.Уметалиеванын “Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери” аттуу кандидаттык диссертациясы жазылган.

Ал эми алып баруучунун кеп маданияты боюнча илимий эмгектер жазылган эмес. Бирок ушул темага жакын эмгектерден Тамара Жаманбаеванын 2014-жылы “Алып баруучунун чеберчилиги” аттуу эмгеги, Мыктыбек Арстанбектин 2017-жылы “Мени тандаган кесип” аттуу китеби, 2009-жылы Н.Казакованын “Чечендик

өнөр (Риторика)” аттуу эмгегинде алып баруучунун кеп маданияты тууралуу учкай маалыматтар берилген.

Демек, изилдөөбүздүн теориялык негиздеринде айкын болгондой, бүгүнкү күнгө чейин кыргыз тил илиминде дагы, журналистика тармагында дагы “Телерадио алып баруучусунун кеп маданияты” өз алдынча изилденген эмес. Жогорудагы анализденген эмгектер кеп маданияты, чечендик өнөр, риторика, кеп техникасы, журналистика боюнча жазылган эмгектер болуп саналат.

Изилдөө ишибиздин экинчи бөлүмү кеп маданиятынын паремияларда берелишин изилдөөгө арналып, анда паремия терминине түшүндүрмө берилди. “Паремия” – элдик оозеки чыгармачылыктагы микрожанрлар болуп эсептелет. Башкача айтканда, аларга макал-лакаптар, табышмак, ырым сөздөр, анекдоттор ж.б. кирет. Паремиялар келечек муунду тарбиялоодо абдан зор ролду ойнойт.

Кыргыз тил илиминде 1990-жылдардан бери изилдене баштады деген менен, чындыгында кеп маданияты, чечендик өнөр кыргыздын канында сиңирилген. Анткени кыргыздын ар бир перзенти бата менен оозанып, макал-лакап менен тарбияланат. Макал-лакаптар, фразеологизмдер, баталар сыяктуу элдик оозеки чыгармачылыктын микрожанрлары ата-бабалардан калган таберигибиз. Улуу муундардан калган бул мураста кыргыз элинин салт-санаасы, үрп-адат, каада-салты, бай тажрыйбасы, акыл-кеңеши, руханий дөөлөтү берилген.

Экинчи бөлүмдө кеп маданиятына байланыштуу макал-лакаптар кептин коммуникативдик сапатына жана максатына жараша бөлүштүрүлүп талданды. Мындан тышкары, ушул бөлүмдө кеп маданиятына байланыштуу 173 фразеологизм талдоого алынып, алардын 24,2 пайызы оң маанидеги, 66,4 пайызы терс мааниде колдонулган фразеологизмдер болду. Ошондой эле 173 фразеологизмдин ичинде оң маанини билдирген 18 эпитет колдонулса, терс маанини билдирген 29 эпитет берилген.

Жогорудагы изилдөөгө мисал бере турган болсок, оң маанини билдирген “жез таңдай”, “жорго сөз”, “кара жаак”, “таңдайынан бал тамуу”, “тил билги”, “чукугандай сөз табуу” сыяктуу тилдик каражаттар, салыштыруулар абдан көп

экени белгилүү болду. Бирок ага караганда, “ээн ооз”, “бакан ооз”, “семиз ооз”, “сасык ооз”, “оозу шок”, “оозу бош”, “оозуна келгенди оттоо”, “оозу менен орок оруу”, “кеп жебес” деген сыяктуу терс маанини билдирген тилдик каражаттар “орду менен туура, таасирдүү сүйлөй албасаң шүк отур” деген ойду билдирип турат.

Кыргыз элинин аң-сезимине, жашоосунда мыйзам катары жазылып калган, норма катары калыптанган улуттук каадаларыбыздын бири бата берүү, алкыш айтуу. Ал эми кандайдыр бир адилетсиздикке учураганда жамандык жасаган адамга карата тескери бата же каргыш айтылат. Бири адамдын жашоосуна оң таасирин тийгизип, аны жаркын жашоого багытаса, экинчиси адамдын сай-сөөгүнө жетип, жашоосун негативге толтурат. Адамдар алкыш, бата алганда ага ишенип, анын кабыл болорунан үмүт кылышса, каргыш алган адамдар анын иш жүзүнө ашып кетүүсүндөн өтө коркушат. Мына ушул алкыш менен каргыш сөздөрдө кыргыз элинин көөнөрбөс сөздөрү, укмуштуудай салыштыруулар, элестөөлөр, өтө курч тилдик каражаттар колдонулган. Алкыш сөздөргө *кирген оору камырдан кыл сууругандай чыгып кетсин, коломтоң сапырылбасын, очогуңдан от өчпөсүн, өмүрүң суудай узун болсун, Кудайым тилегиңди берсин, эч нерседен кем болбо, жүзүң, ниетиң суудай тунук болсун* ж.б. Ал эми каргыш сөздөргө *шыйрагың сынгыр, колуңа шал тийгир, жашабагыр, жашыңда жайрап кал, кара жерге кир, тукумуң үзүлсүн, көмүлбөй сөөгүң чирисин, кепиниңди жеп калгыр, атаңдын канын ичип кал, тилиң буулуп, атаңдын атын таппай кал, башыңдан балекет кетпесин, этегиң толорсугуңа жетпесин, ичээриңе тамак таппай куураган сөөк кемирип кал, өлүгүң талаада калып карга-кузгунга жеп болсун* ж.б. мисалдарды берүүгө болот.

Изилдөө ишибиздин үчүнчү бөлүмү телерадио алып баруучусунун кеп маданиятына арналды. Бул бөлүмдө негизинен кеп маданиятынын коомдогу мааниси, функциясы, пикир алышуунун, баарлашуу процесси жөнүндө сөз болду. Мындан тышкары, бул практикалык бөлүмдө телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын коммуникативдик сапаттарга жана максаттарга бөлүштүрүп, алардын

ар бирине кенен токтолуу менен бирге алып баруучулардын кетирген каталарына мисал келтирип, туура жообун көрсөтүк.

Телерадио алып баруучусунун кеп маданиятын изилдөөгө арналган илимий эмгегибиз төмөндөгүдөй жыйынтыктар менен аяктады.

Демек, ар бир индивид, мейли ал алып баруучу болсун, мейли жөнөкөй мугалим же коомдук кызматкер болсун ар бири өзүнүн сүйлөө маданиятына көңүл бөлүшү керек. Кеп маданияты дегенибиз, анын коммуникативдик сапаттары болгон кептин тактыгы, тазалыгы, тууралыгы, байлыгы, орундуулугу жана таасирлүүлүгү ж.б. Изилдөө ишибизде маалым болгондой кеп маданияты тил илиминде изилденсе, журналистика тармагында кеп техникасы изилдөөнүн объектиси болгон. Бирок бүгүнкү күнгө чейин телерадио алып баруучусунун кеп маданиятына кайдыгер мамиле жасалып келген. Азыркы кээ бир маданий-оюн-зоок берүүлөрдү, уктурууларды алып барган алып баруучулар тилдик каражаттарды чаржайыт, иретсиз, башаламан колдонгонунун натыйжасында айтайын деген оюн так жеткире албайт, орунсуз кайталоолор абдан көп, сөзү тажатма жана кептин тазалыгына, тууралыгына, көркөмдүүлүгүнө доо кетиришүүдө. Бул маселеге кайдыгер карабай тил илими менен журналистиканын чегинде кандайдыр бир иш-аракеттер жасалууга тийиш. Мисалы, алып баруучулук кесиптин чебери болом деген жаш адис, алгач тилчилерден кеп маданияты боюнча сабак алып, андан кийин бул билимин практика жүзүндө журналисттер менен бышыкташы керек. Башкача айтканда, кеп техникасын өздөштүрүүсү зарыл.

Кыргыз эли сүйлөө, угуу маданиятына абдан маани беришкен. Ата-бабаларыбыздын доорунда кеп маданияты атайын окутулбаса дагы сөз багып, сөздү аздектеп, аны улуу мурас катары кабылдашкан жана ага аяр мамиле кылышкан. Ошол доордо кеп маданиятын изилдөөгө муктаждык жаралган эмес. Ал эми учурда кеп маданиятыбыз жардыланып, тилибиздин келечеги жоголуп бара жаткан заманда кеп маданиятын атайын изилдөөгө чара көрүлүүсү керек деп эсептейбиз. Бул темага байланыштуу дагы көптөгөн изилдөө иштери жүргүзүлүп, кеп маданиятын өнүктүрүүгө ар бир атуул астейдил мамиле кылышы керек.

ÖZET

Kırgız Tv ve Radyo Sunucularının Konuşma Kültürü

Radyo yayınları toplumda medyanın en önemli yükünü kaldıran unsurdur. Radyo vasıtasıyla haberler kolay ve çabuk bir şekilde ulaştırılmaktadır. İlk radyo 19 asırda daha net olarak 1895 yılının 7 Mayıs tarihinde Aleksandr Popov tarafından icat edilmiştir. Günümüzde Radyo alanı git gide gelişim ve değişim yolundadır. Kırgızistan'daki radyonun kısaca tarihine bakılırsa, İlk radyo yayını 20. asrın 20. yıllarına denk gelir. Bu yıllarda "Frunzeli işçi" adlı radyo gazetesinin Rus ve Kırgız dillerindeki yayınları halka sunulmaya başlamıştır. 1935-1937 yıllarda ülkenin ilçelerinde radyo ağları yerleştirilmeye başlamıştır. O devirdeki yayınlarda SSCB Yüksek Kurum vekilleri, ünlü insanlar, yazarlar, tarım, işletme, üretim sektörünün başarılı işçileri konuşmakta ve farklı konularla ilgili tartışmalar yer almaktaydı. Bunun dışında devlet tiyatrolarındaki, drama tiyatrolarındaki konserler canlı yayın aracılığıyla halka iletiliyordu.

İlk televizyon yayınları 1931 de başlamıştır. İlk yayınlar Moskova'da gösterilmiştir ve sessiz vidiolar yayınlanmıştır. 1934 yılı Moskova televizyon stüdyosunda gösteriler sunulmaya başlamıştır, daha sonra müzik ve sahne sanatları daha ağır basmaya başlamıştır. Bunlara ek olarak toplumsal konular üzerinde konuşmalar yapılmaya, konuklar çağırılmaya başlamıştır. 1957 yılında bu alanda özel kurul toplanarak, bütün Sovyet birliği olarak birleştirilmiştir. Kırgızistandaki ilk televizyon yayını 1958 yılında Frunze televizyon stüdyosunda ilk yayınlarını yapmıştır. Bu stüdyoda haftasına dört kere yayın yapılmıştır, yayınların uzaklığı 60 dakika, televizyon stüdyosunun kendi hazırladığı yayınları ise 18 dakikaydı.

Televizyon sunucuları eskiden diktör veya sunucu diye genel olarak adlandırıyorlardı. Günümüzde ise sunduğu programlara göre şovmen, madyator, didjey v.s. olarak adlandırılmaktadır. Günümüzdeki bazı sunucular iyi konuşmayı becerseler bile Kırgız dilinin konuşma kültürüne ve konuşma kurallarına pek önem vermedikleri için birçok hata ortaya çıkmaktadır.

Çünkü «modern» sunucuların konuşmalarında dilin doğruluğuna önem verilmediği, edebi dil kurallarına uyulmadığı, kelime hazinelerinin zayıf olduğu bellidir. Özellikle dilin etik kurallarına da uyulmadığı görülmektedir.

İşte bu gündemimizde olan konu üzerinde araştırma yapmak amacıyla çalışmamızda televizyon sunucularının konuşmalarını kültürel dilbilgisel açıdan incelemeye karar verdik.

Televizyon sunucularının kültürel dilbilimsel seviyeleri konusuna girmeden önce dilbilimdeki ‘dil kültürü’ terimi ve üzerinde yapılan araştırmalara göz atalım. Konuşma kültürü ilk olarak Yunanistan’da ‘ritorika’ adıyla ortaya çıkmıştır. Teori ve işlevsel unsurları Aristotel tarafından çalışılmıştır. Dil kültürü kendi çapında bir alan olarak 20. asırda önem görmeye başlamıştır. Kelime: dilin en temel birimidir, dil ise işaretler sistemidir. Konuşma kültürü: dilin söze geçirilmesi, kullanılmasıdır. Yukarıda bahsettiğimiz kelime, konuşma, reç (речь) gibi sözcükler tam anlamıyla biri birine eş anlamlı olamasa dahi anlam olarak yakın kelimeler sayılır. Kırgız dilbiliminde ‘‘dil kültürü’’, ‘‘konuşma kültürü’’, ‘‘reç kültürü’’, ‘‘iletişim kültürü’’ gibi terimlerle kullanılmaktadır. ‘‘Konuşma kültürü’’ terimini araştırmacılar D.E.Rozental ile M.A. Telenkova şu şekilde açıklamaktadır: ‘‘Filoloji bilim dalının bir parçası olarak insanların ortasındaki iletişimi sağlayan ve temel unsur olan dili, bilimsel çevrede kullanmayı, fikir iletişiminde düşünceleri doğru ifade etmeyi, toplumun kullandığı dilin değişkenlerini araştırır. (Aşırbaev, 2004: 18). Konuşmanın iletişimsel amaçları ve özellikleri şunlardır: konuşmanın doğruluğu, net olması, kelime daracığının zengin olması, konuşmanın güzel ve anlaşılır olması v.s.

Kırgız dilinde konuşma kültürüyle ilgili ilk bilgiler K. Tınıstanov’un çalışmalarında yer almıştır. Kırgız dilbilimi alanındaki ilk çalışmalar ise 1990’lara aittir. Kırgız dilinin konuşma kültürünü ilk olarak araştıranlardan biri S. Musaev olmuştur. Onun 1999 yılında ‘‘Konuşma Kültürü ve Norm’’ adlı eseri yayınlanmıştır. 2002 yılında A. Bayaliev’in ‘‘Kırgız Edebi Dili ve Onun Normları’’ adlı çalışması, A. Çolponbaev ile N. Kalenderova’nın ‘‘Konuşma Becerisi’’, T. Tokoev’in ‘‘Dil ve Konuşma Problemleri’’ adlı çalışması, 2003 yılında T. Akmatov’un ‘‘Kırgız Dilinin Edebi Normları’’, ‘‘Kırgız Edebi Konuşmasının Temel Unsurları’’ çalışmaları yayınlanmıştır. Bunların dışında K. Abdırayimov’un ‘‘Konuşmanın İşlevleri: Öğrencileri Konuşma Kültürüne Alistırmanın Temel Yolları’’ çalışması, 2004 yılında T. Aşırbaev ile A. Aytmanbetov’un ‘‘Konuşma Kültürü’’, 2007 yılında C. Düşeev’in ‘‘Konuşma Kültürü ve Cümlebilgisi’’, ‘‘Akınlı

Yeteneği Nasıl ortaya çıkar”, 2007 yılında A.M. İsirayilova’nın ‘‘Kırgız Konuşma Kültürü’’, 2013 yılında T.Umetalieva’nın ‘‘Kırgız Dilinin Konuşma Kültürünün Bilimsel Temelleri’’ isimli doktorluk tezi yayınlanmıştır.

2021 yılında pedagoji uzmanı S.Rısbaev’in ‘‘Söz Hakkında Söz’’ adlı kitabı yayınlanmıştır ve orada konuşma kültürü üzerinde durulmuştur.

Şimdi ise sunucuların konuşma kültürü üzerinde duralım. Bu güne kadar adı geçen konu üzerinde her hangi bir çalışma yapılmamıştır. Sadece konuya yakın ‘‘Sunucunun Becerikliliği’’ adlı çalışma 2014 yılında yapılmıştır. Çalışmada sunucunun meslek becerileri hakkında söz edilmiştir, konuşma kültürü konusuna da çok az değinilmiştir. Araştırmacı çalışmada sunucunun konuşmasına son derece önem vermesi gerektiğini, yersiz tekrarlandan kaçınması, kelime hazinesinin bol olması gibi detaylara önemle vurgu yapmıştır. Çalışmanın araştırma kısmında sunucuların yayın sırasında yaptıkları hatalardan örnekler sunulmuştur ve çözüm önerileri yerleştirilmiştir. Ünlü gazeteci Mıktıbek Arstanbek ‘‘Beni seçem meslek’’ kitabı 2017 yılında yazılmıştır.

Bu kitapta gazetecilik mesleğine ait bütün temel unsurlar, terimler açıklanmıştır. Kitapta sunucu, diktör, dikey, şovmen, mediyator ne iş yapar, ne gibi özelliklere sahip olmalı gibi sorulara cevap verilmiştir. Çalışmada gazetecinin konuşması nasıl olmalı, nelere dikkat etmesi gerektiği hakkında da bilgiler verilmiştir. Yurıslan’ın ‘‘Sunucunun konuşma tekniğini öğrenme ve geliştirme meseleleri’’ adlı tez çalışmasının ikinci bölümü sunucunun konuşma kültürü hakkındadır. Ama bu çalışmada konuşma teknikleri hakkındaki bilgiler daha ağır bastığı için konuşma kültürü konusu araştırılmamıştır. 2009 yılında N.Kazakovanın ‘‘Akınlık hüner’’ (Ritorika) adlı çalışmada konuşma kültürünün Yunanistanda ortaya çıkışı, Kırgızistandaki gelişimi hakkında bilgi vermeye çalışılmıştır.

Kırgız dilinin konuşma kültürünü araştırmada folklor türünü araştırmıştır. Bunun dışında yazar nasıl etkili ve güzel konuşulur konularına değinmiştir. Yukarıdaki bilgileri kullanarak ve başka kaynaklardan da yararlanarak tez çalışmamızın diğer bölümlerini yazdık.

Paremiya diye halk edebiyatında küçük türleri adlandırırız. Onlar kendi içine atasözlerini, deyimleri, bulmaca, fıkra ve batıl inanç sözlerini alır.

Bu türü araştıran bilim dalını folklorda paremioloji derler.

Pareminin olumlu anlamı, kişiye doğru düşünmeyi, düzgün davranmayı, doğru konuşmayı, doğru değerlendirmeyi, doğru yaşamayı, iyiliğe götürmeyi, amaçlı bir yaşam sürmeyi öğretir. Olumsuz tavırları, kişiyi olumsuz düşünmemeye, kötü davranmamaya, kaba yalan söylememeye ve kötülük yapmamaya teşvik eder. İnsanlık, ahlak, adalet, dürüstlük, nezaket vb. Asil niteliklerin toplumun oluşumunda büyük etkisi vardır.

Konuşma kültürü ilk olarak Yunanistan'da "retorik" adı altında ortaya çıktı ve bağımsız bir bilim olarak gelişti. Kırgız halkında ise, ancak 20. yüzyılda çalışmanın nesnesi haline geldi ve bağımsız bir dilbilim dalı haline geldi. Ancak bu, Kırgızların konuşma kültürünü yeni yeni öğrenmeye başladığı anlamına gelmez. Gelecek nesiller için kalıcı bir mirasa sahip olan folklor, Kırgız halkının eski geleneklerini, zengin deneyimini, bilgeliğini, tüm asil sanatlarını ve gerçek yaratıcı becerilerini koruyor. Aynı destan "Manas", "Er-Töştük", "Kurmanbek", "Janıl Mırza", "Kedeykan" ve diğerlerinin üçlemesi. Bunun kanıtı, bu tür destanlardaki sayısız destanda, vaazda, mitlerde ve masalarda bulunabilir.

İkinci bölümde, konuşma kültürü ile ilgili atasözleri iletişim niteliği ve konuşmanın amacına göre incelenmiştir. "Doğru söz miras alınır", "doğru söz kılıçtan keskindir", "doğru söz devenin kılından iyidir" gibi atasözleri kullanılır. Örnekler verilir: "Kelime uçar gider, "konuşma bozulmamalı". Konuşma zenginliğine gelince, "Ağzında bir kelime olan güçlüdür", "Bilen bulur, bilmeyen konuşur", "her şeyden öncesi kırmızı dil takdir edilir", "söz yumruk gibi vurur " v.b. atasözleri var.

"Doğru kelimeler demiri deler", "hedefi vuran bir mermiden daha iyi bir kelimedir", "kelimeleri saymadan bir çiçek söyle, bin olmayan bir tane söyle", "değer bilmeyen kelimelerin değerini de bilmez "görgü kurallarıdır." Söz insanı yüceltir, veya onu küçük düşürür ", " bir iğne insanın gözünü k bozar, bir söz insanın gölünü bozar ", " dil insanı mezara götürür, göğe çıkarır ", "güzel bir söz bin yüreğin yaralarını kapatır",

"Dil dile girmez, ölümü bilmez", "konuşmazsan, sözün babası ölür", "Eğer sen dilini boş bıraksan, dişini kırarak, " İnsanı bir söz kırar, inek boynuzunu kırar", "konuşmadan önce ağzına dikkat et "v.b. Birçok örnek verilmiştir. Aşağıdaki atasözleri de Kırgız halkının sadece konuşma kültürüne değil aynı zamanda dinleme kültürüne de büyük önem verdiğini tespit etmektedir: "Konuşmayı seviyorsanız, dinlemeyi öğrenin", "Yiğit daha az konuşur ve daha çok dinler", " Sözünüz gümüşse, susmak altındır "vb.

Ek olarak, bu bölüm konuşma kültürüyle ilgili yüzde 24,2'si olumlu ve yüzde 66,4'ü olumsuz olmak üzere 173 deyimini analize etmektedir. Ayrıca 173 terimden 18'i olumlu anlamlı epitet kullanılmış, 29 olumsuz anlam içeren epitet verilmiştir.

Yukarıdaki çalışmanın bir örneğini vermek gerekirse, "bakır damak", "corgo soz", "kara çene", "damaktan damlayan bal" gibi olumlu bir anlamı olan pek çok dilbilimsel yol ve karşılaştırmalar olduğu bilinmektedir. Ancak, "boş ağız", "çıplak ağız", "şişman ağız", "kokmuş ağız", "ağzı bozuk", "boş ağız", "ağızına geleni söylemek", "ağızla biçme" gibi dilbilimsel unsurlar "düzgün ve etkili konuşamıyorsanız, susarak oturmak iyidir" gibi anlamı ifade eder.

Dua etmek ve minnettarlık, Kırgız halkının hayatında norm haline gelen halkımızın milli geleneklerinden biridir. Bir haksızlık yapıldığında, zalimlere terz dua verilir veya lanetlenir. Biri kişinin hayatını olumlu yönde etkiler ve onu daha parlak bir hayata yönlendirir, diğeri ise kişinin kemiklerine kadar ulaşır ve hayatını olumsuz olaylarla doldurur. İnsanlar bir dua aldığında ve kabul edileceğini umduğunda ona inanırken, laneti alan kişi bunun gerçek olacağından çok korkar. Bu övgü ve lanet sözcükleri, Kırgız halkının eskimeyen sözlerinde, şaşırtıcı karşılaştırmaların, hayal gücünün ve çok keskin bir dili kullanıldığı kesindir.

Alkış sözleri: Kuş bon bek bolsun, su kadar saf ol, ışık kadar güzel ol, geleceğiniz parlak olsun, aş verene bereket versin, uzun bir ömür yaşasın, (*учуңар узарын, кулачыңар жайылсын*) imkanlarını çoğalsın , gelen hastalık kamırdan kılı çekmiş gibi kolay çıksın. Hiç bir şeyden eksik olma, yüzün, niyetin su gibi berrak olsun gibi ifadeleri içerir.

Beddualara ise: iyilil görme, bacakların kırılsın, ellerin felç olsun, yaşama, gençliğinde geber, kara yere gir, gençken solu, bir bulduğun iki olmasın, neslin kesilsin, kemiklerin gömülmeden çürüsün, kefinini ye, babanın kanını iç, sokakta kal, sütüm helal olmasın, tuz çarpsın, dilin tutulup babamın adını bulamayasın, bela başını terk etmesin, içecek su bulamayıp beni sızlattığın gibi izdirapta kalasın, cesedin tarlada kuşa, vahşi hayvanlara yem olsun, v.b. ifadelerdir.

Dil sadece bir milletin ruhu değil, aynı zamanda kültürel hazinesidir. Bu nedenle, ulusal dilimizi konuştuğumuzda, onu sadece bir iletişim aracı veya bir iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda kendi manevi kültürümüz, dilimize karşı kültürel tutumumuz olarak da ifade ettiğimizi unutmamalıyız. Bu sadece dilimizin görgü kurallarını değil, aynı zamanda genel olarak iletişimsel kültürümüzü de anımsatmaktadır.

Önce bir kişide bir düşünce yaratılır, daha sonra kişide onu ifade etme motivasyonu doğar ve bu düşünceyi iletmek için bilincimizde dil araçları seçilir ve bu dil aracılığıyla gerçekleşir. Konuşma, dil aracılığıyla bir fikrin gerçekleşmesidir.

Konuşmanın iletişim nitelikleri ve hedefleri şunları içerir: doğruluk, açıklık, anlaşılabilirlik, imgeleme, dürüstlük, uygunluk, etkililik. Konuşma kültürü bu sorunları inceler.

Araştırmamızın bu bölümü, TV ve radyo sunucularının konuşma kültürünü araştırmaktadır. Bu bölüm, konuşma kültürünün toplumdaki rolü ve işlevi, iletişim sürecine odaklanmaktadır. Bu pratik bölümünde, TV ve radyo sunucusunun konuşma kültürünü iletişimsel niteliklere ve hedeflere ayırmaya, her birine odaklanmaya, sunum yapanların yaptığı hatalardan örnekler vermeye ve doğru cevabı, çözüm önerileri vermeye çalıştık.

Sunucunun konuşmasının doğruluğu. Konuşmanın doğruluğu - fonetik, sözcüksel, gramer normlarının doğru kullanımı, genel halk için aynı kurallara sahip edebi dilin yerleşik normlarına göre değerlendirme yeteneği, fikirlerini ve kavramlarını açık ve görsel olarak ifade etme becerisi en iyi dil birimlerinin kullanılması ve doğru bilgi sağlama girişimidir.

Телевизион ve radyонун toplumun aynası olduğundan daha önce bahsetmiştik. Bununla birlikte, sunum yapan kişi doğru konuşmadan ve yazmadan, tam ve doğru bir şekilde gözlemlemeden ve belirli bir süre boyunca oluşan edebi dilin normlarını, kurallarını ve gereksinimlerini doğru bir şekilde kullanmadan konuşma kültürü hakkında konuşmak imkansızdır. Bu nedenle ifadenin doğruluğu genel olarak konuşma kültüründe en önemli koşuldur.

Bazıları 'ne tür bir konuşma doğru ve ne yanlış?' diye sorabilir. Örneğin, курулуш банкасы (курулуш банкы) kuruluş bankası, биз экообуз (биз экөөбүз) biz eköobüz, угарман үзүлүп кетти (угарман байланыштан алыстап кетти) ugarman baylanıştan alıstar ketti, өтүп кеткен апамдын туулган күнү менен куттуктайм (апамдын өтүп кеткен туулган күнү менен куттуктайм) apamdın ötүp ketken tuulgan күнү менен kuttaktaум, канаттуу сөздөр (учкул сөздөр) uçkul sözdör, саат он сегиз нол нол (саат он сегиз нөл нөл on segiz nöl nöl, басманын беттерине (басма сөз беттерине) basma söz betteri, биз эртең барайлык (биз эртең баралы) biz erten baralı, жалпыңыздарга саламдар болсун! (жалпыңыздарга салам айтабыз) calpınızdarga salam aytabız, Германиядан жасалган бут кийимдер (Германия өлкөсүндө жасалган бут кийимдер) Germanıya ölkösündө casalган but kiyimder, эне тилинде таза сүйлөйлүк (эне тилинде таза сүйлөйлү) ene tilinde таза süylöylü, иттин күйөөсү (иттин эркеги) ittin erkegi, уй төрөгөн (уй тууган) uy tuуган, мышык бакырып жиберди (мышык мыелоп жиберди) mışı mıyolop jiberdi, биз азыр сизге өзүбүз чыгабыз (биз азыр сизге өзүбүз телефон чалабыз) biz azır sizge özübü telefon çalabız, бир кол, бир баш болсок гана ийгиликке жетебиз (бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарсак гана ийгиликке жетебиз) bir cakadan baş, bir cenden kol çıgarsak iygilikkke cetebiz, булакты көрсөң көзүн тазала (булакты көрсөң көзүн ач) bulaktı körsөн közүн ач, жаандын алдында калбаңыз (жаанда калбаңыз) saanda kalbanız, кош бойлуу мектеби

(кош бойлуулар мектеби) koş boyluular mektebi, бул өтө күлкүмүштүү (бул өтө күлкүлүү) bul ötö külkülüü, эл аралык фондулардын (эл аралык фонддордун) el aralık fonnordun, мен эфирге даярданыш керекмин (мен эфирге даярданышым керек) men efirge dayardanişim kerek, баалар укмуш кымбаттап кетти го? (баалар укмуш өсүп кетти го? Baalar ukmuş özür ketti go (баалар көтөрүлөт же түшөт), мен барбачум (мен барчу эмесмин) men barçu emesmin, куда кааласа баары жакшы болот (кудай буюрса баары жакшы болот) Kuday buyrusa baarı cakşı bolot gibi ifadelere bakarsak burada tırnak içinde olanları doğru yazılmış şeklidir. Fakat tırnak dışındaki şekilde yanlış kullanılmaktadır çoğu zaman.

Söylediklerimiz doğru değilse, o zaman üst düzey bir konuşma kültürü ustası ve "ağzımızdan bal damlasa" bile, hiç kimsenin böyle bir "saçmalık" a ihtiyacı yoktur. Böyle bir yalanı en basit anlatımla anlatmak, bir şeyi açıklamak ya da günlük iletişim kurmak imkansızdır. Ve günlük hayatımızda, televizyonda ve radyoda, bu tür hataların birçok örneği var. Örneğin: Биз ар бир күнү китеп **окуш керекпиз** (окушубуз керек)", "Her gün kitap okumak zorundayız", "“Биз кичине кезибизде өтө тентек **болчук** (болчубуз "Küçükken çok yaramazdık", "**Албетте**, ар кимге өз мекени артык эмеспи (l sesi kalın olmalı)", "Elbette herkes vatanını tercih ediyor, "“Өткөнгө аттиң деп жашабай, келечекке **балким** деп жашайлы Geçmişe keşke demeden, geleceğe belki diya yaşayaşım (l'nin sesi ince telaffuz edilir)”, “Алардын мындай жолго барыштары туура эмес (барганы)” Onların böyle bir yola gitmeleri yanlıştır”vb.

Sunucunun konuşmasının saflığı. Dilin iletişim kalitesi ve kültürü ile ilgili en önemli konulardan biri de konuşmanın saflığıdır. Bu dili akıcı bir şekilde konuşmak ve yabancı kelimeleri yanlış kullanmamak demektir. Konuşmamız saf olmadan dilimizin

genel kültürüne uygun konuşmak imkansızdır. Bazen yabancı kelimeler yanlış ifade edilir, yapıları değişir, vurgu yanlış yerleştirilir ve bazen bir düşünceyi veya kavramı tam anlamıyla ifade etmek için kendi dillerinin araçlarına sahip olsalar bile diğer dillerin araçları, Rusça ve İngilizce karıştırılır. Başka dillerden yanlış çevirerek veya hiç çevirilmeden kullananlar da vardır. Örneğin, где-то сентябрда бокс боюнча чемпионат мира болот (болжолдуу түрдө сентябрда бокс боюнча дүйнөлүк мелдеш өткөрүлөт), рабочая сила табылат (жумушчу күч табылат), ручкамдын запасы жазбай калды (калемимдин сыясы түгөндү), сиз бизге мешайт этип жатасыз (сиз бизге жолтоо болуп жатасыз), ситуациядан чыгуу керек (кырдаалдан чыгуу керек), кечиресиз, отчествоңузду айтып койсоңуз (кечиресиз, атаңыздын атын айтып койсоңуз), мен заказ бердим эле (мен буйрутма бердим эле), бир аз скромный болуш керек (бир аз токтоо, оор басырыктуу болуш керек), мен точно айттым (мен чындап айттым), бул сенден зависит этет (бул сенден көз каранды болот), сразу капаландым (дароо капаландым), даканса күрөшөбүз (акырына чейин күрөшөбүз), срочно бизге байланышка чыгыңыз (тезинен бизге байланышка чыгыңыз), пожалуйста, бизге суу берип коюңузчу?! (сураныч, бизге суу берип коюңузчу?!), уже жумуш башталган (эбак эле жумуш башталган), карочи жакшы адам болуу керек (кыскасы жакшы адам болуу керек), жумуштан повышению кетет окшойм (жумуштан көтөрүлөт окшойм), кстати смс жөнөткөндү унутпаңыздар (баса билдирүү жөнөткөндү унутпаңыздар) ve benzeri örnekler vardır.

Bu tür olaylara karşı harekete geçmek için, dilimizin genel kültürünü geliştirmek için çalışmayı gerektirir. Bu, edebi dilin normlarını ihlal etmemeyi, konuşma zenginliğini artırmayı, her dilin özgünlüğünü belirleyen ölçüler olarak konuşmanın doğruluğunu ve saflığını artırmayı içerir.

Dilbilimci-bilim adamı S. Musaev eserinde şöyle yazar: sözlerimizin saflığıyla başlar ”(Musaev, 1999: 49). Açıkçası, doğru konuşma, diğer dillerin sözcüklerini karıştırmamak, doğru dili kullanma yeteneğidir. Günlük konuşmada, kişinin kendi ana dilinde fikrini ifade etmeden uzun zamandır sıradan olan Rusça kelimeleri eklemek gelenekseldir. Bu bizim dilimizde garip bir olgu olsa da, kendi sözlerimizi unutarak, dilimizdeki konuşma araçlarını unutmuş ve tamamen değiştirmiş gereksiz sözcüklerden kurtulamadığımız açıktır.

Televizyon ve radyo alanındaki uzmanların, özellikle toplumda kök salmış sunucuların konuşması saf olması gerekiyor. Kırgızca her kelimeyi net bir şekilde bilmeli, terimlerle konuşmalı, neolojileri açıkça telaffuz etmeli ve konuşmanın saflığını dikkatlice kontrol etmelidirler.

Aslında, konuşmanın saflığından bahsederken, iki husus dikkate alınmalıdır:

1. Yabancı kelimeleri kullanma becerisi;
2. Ortak dilimizin orijinal sözcüklerini kullanabilmek ve birleştirebilmek, ortak dilin zenginliğini kullanabilmek.

Konuşmanın saflığının önündeki engeller şunları içerir: barbarlık, diyalektik, jargon, kabalık, "asalak" kelimeler, ruhbanlık vb.

Hiçbir millet diğer milletlerden ayrılamaz ve kendi kendine gelişemez. Her millet genel insanîyet kültürünün hazinesine katkıda bulunur ve karşılığında o hazineyi kullanır. Özellikle, tek bir gelişmiş ulusun kültürünün diğer halkların çok gerisinde kalması doğaldır. İnsanlarla ve toplumla yakından bağlantılı olan dil, aynı karaktere sahiptir. Dünyada hangi dili konuşursak konuşalım "inci kadar saf" değil, aksine dil ne kadar yaygın ve gelişmişse o kadar çok yabancı kelime kabul ediliyor. Bu kelimeler yeni kavramlar, yeni anlamlar getirir ve dilin kelime dağarcığı ve anlambilimini zenginleştirir.

Sunucunun konuşmasının zenginliği. Kelime dağarcığı (konuşma) - "Belirli fikirlerin, mesajların, kavramların ve duyguların ifade edilmesi için sınırlı sayıda dilsel araç ve formlar kullanmadan, bunları beceri olmadan tekrar etmeden geniş bir dil kaynakları yelpazesini kullanmak. Kullanım olarak tanımlanabilir. yani söz zenginliği,

bir yandan dil araçlarının bolluğu, bolluğu, çeşitliliği, diğer yandan ihtiyaca göre esnek, seçici kullanımı ”(Musaev, 1999: 32).

Bazen insanlar söylemek istediklerini söyleyemeyebilir ve konuşmaları çarpıtılabilir. Bu tür hatalar insan konuşmasının değil, bazen kelime dağarcığının, kelime hazinesinin, konuşmaya dikkat etmemenin veya kelimelerin anlamının anlaşılmasının sonucudur. Örneğin, "kısa, özlü bir konuşma iyidir, kişi için erişilebilir ve anlaşılabilir" fikri - "sözün kısası daha iyidir", "az söz, öz söz" vb. Bu durumdan çıkmanın en basit yollarından biri, zengin ana dilimizin kelime dağarcığını öğrenmek ve kelime dağarcığımızı artırmak, "dilimiz zayıf" bahanesine bakmaksızın ne kadar çok dil aracı varsa, bunları belirli iletişim koşullarına, durumun bağlamına ve daha az tekrarına uygun olarak kullanmak o kadar kolay olur. Başka bir deyişle, kelime hazinesi ne kadar büyükse, konuşmamız o kadar medeni hale gelir ve konuşmamız o kadar iletişimsel hale gelir.

Kelime dağarcığını, genel dilin kelime dağarcığı ve bireyin kelime dağarcığı olarak ayırt etmek amaca uygundur. Bir dilin kelime dağarcığı diğer dillerle olan ilişkisine, dilin iç ve dış bağlantılarına, o insanların yaşam koşullarına ve tarihine bağlıdır. Ve bireyin kelime dağarcığının oluşumu, toplumdaki insanın pratik faaliyetleriyle belirlenir. Aynı zamanda anadiline olan kutsal sevgisi, saygılı tutumu, genel kültürü, bilgisi, eğitimi, dünya görüşü ve öğrenme yeteneği ile belirlenir.

Televizyon ve radyo sunucularının kelime dağarcığına gelince, konuşan, besleyen, kelimelerin anlamını bilen ve kelimeye saygı duyan kişi yayında zorlanmaz. Bu avantaj, "söz düşmandan da, davacıdan da kurtarır" denildiği gibi ve bazen herhangi bir problemlili durumlardan kurtulmanın bir yolunu bulmaya yardımcı olur. "Toplumun aynasının çalışanları" kelime dağarcığı, konuşma kültürünü destekleyen iletişimsel konuşma kalitesinin temel şartıdır. Kelime hazinesi ne kadar zengin olursa, oyun o kadar doğru kelimeleri bulabilir ve fikirlerini net bir şekilde aktarabilir. Aynı zamanda sıkıcı

tekrarlardan kaçınır. Bu tür tekrarlardan kaçınmanın en iyi yolu, birçok önemli eşanlamlıyı, deyim ve atasözleri kullanmaktır.

Sunucunun konuşmasının doğruluğu.

Konuşma kültürünün temel koşullarından biri, farklı durumlarda iletişim pratiğinde yaygın olarak kullanılan dil araçlarının açıklığı, anlaşılır ve netliğidir.

TV ve radyo sunucusunun konuşmasının doğruluğu, profesyonelliğinin bir kanıtıdır. Bir TV veya radyo sunucusunun konuşması, konuşması veya yazması ne kadar doğru olursa, o kadar anlaşılır ve erişilebilir olacaktır. Özellikle, konuyu, söz konusu mesajı tam olarak anlayabilirsiniz. Aksine sunum yapan kişinin konuşması yanlış olursa konu hakkında net, eksiksiz ve ulaşılabilir bilgi veremeyecek, anlayışımız bulanıklaşacak ve konuşmanın amacına ulaşamayacaktır.

Konuşmanın doğruluğu veya konuşmanın doğruluğu nedir? Konuşmacının belirli bir durum hakkında söylediklerinden dinleyicilerin memnun olduğu anda: ‘çok güzel ifade etti, net konuştu, tam yerinde söyledi’ gibi yorumlarda bulunmaları diyebiliriz. bunun bir konuşma olduğunu söylemek yanlış olmaz. "Konuşmanın doğruluğu tartışmaları çözer", böylesine keskin ve net bir ifadenin tüm belirsiz fikirleri yitirmesi ve yürekte kalması anlamına gelir.

Bu nedenle, bir TV ve radyo sunucusunun konuşmasının doğruluğu, konuşma kültürünün seviyesini de gösterir. Aslında, konuşmanın doğruluğu ortak dil kültürünün doğasında vardır ve iletişim kalitesini iyileştirmenin bir koşulu olarak yüksek düzeyde sorumluluk gerektirir.

Bölgenin arazi dağıtım uzmanı, "yeniden yerleşim" yerine "Arazi yeniden yerleşim" diyor. "Geyiğin yüzünden gözyaşları akıyordu." Maral'ın yanaklarından gözyaşlarının aktığını söylemek doğrudur. "Kafanıza beyaz bir şapka ve kırbaç düşmesine izin vermeyin" değil, "Başınıza beyaz bir kalpak düşmesine ve ellerinizden bir kırbaç düşmesine izin vermeyin." Giderek daha fazla insan "kuş gagası"nın "burun" ve "karga tırnaklarını" "bacaklar" diye söylüyor. Televizyonda genç annelere tavsiyede

bulunan bir çocuk doktoru, "kaynatıp soğutulmuş su" yerine "Bebek kaynamış suyla yıkanmalıdır" diyor. Bir diğeri radyoda, "seçimi kestirdi yerine "kafasını aldırdı" diyor.

Sunucunun mesajının tutarlı olması için, cümleler arasındaki mantıksal bağlantı açık, net olmalıdır. Örnek: Ülkemizde 7 il ve yaklaşık 50 ilçe bulunmaktadır. Ve valiler tarafından yönetilirler.

Sunucu, bir düşünceden diğerine geçerken duraklamalıdır. Çünkü duraklama, bir düşüncenin sonu ve diğerinin başlangıcı anlamına gelir. Yeni bir düşüncenin başlangıcı herhangi bir işaret ile belirtilmezse, düşüncenin gelişimi, tutarlılığı ve anlaşılabilirliği azalacaktır.

Sunucunun konuşmasında kelimeler birbiri ardına devam etmeli, bir kelimeyi birbiri ardına tamamlamalı, fikri güçlendirip genişletmeli ve geliştirmelidir. Ancak o zaman iletmek istediğim bilgiler etkili, anlaşılır ve açık olacaktır. Konuşmacının konuşması yanlışsa, sanatsal, etkili veya uygun olmayacaktır.

Sunucunun konuşmasının uygunluğu.

Konuşma kültürünün iletişimsel uygunluğunun bir parçası olan konuşmanın uygunluğu, konuşma kültürümüzü karakterize eden temel ilkelerden biridir. Çünkü konuşmada ne kadar iyi olursak olalım, söylenebilecek sözler ve hiçbir durumda söylenemeyen sözler var. Bunu bilgenin sözlerinden biliyoruz: "Konuştuğum için defalarca tövbe ettim ama konuşmadığım için asla tövbe etmedim." Kırgızistan'da sık sık konuşmak yasaklandı, örneğin "Bir söz kurşundur", "Düşünmeden konuşan kişi hastalanır", "Konuşursan altın, duyarsın gümüştür." İletişimsel niteliği ve konuşmanın amacını ifade eden konuşmanın uygunluğu, bazen sözlü görgü kuralları veya görgü kuralları olarak adlandırılır.

Dil sadece bir iletişim aracı değil, aynı zamanda bir iletişim, samimiyet, iletişim ve içsel duygular aracıdır. "Dilde kemik yok" dediği gibi, döndüğü yöne doğru döner. Kelime herkesi etkiler, "kelime ilham verir ve kelime öldürür." Düşüncesiz, kaba bir kelime uygunsuz olarak kabul edilir. Uygunsuz konuşma veya konuşma, yanan ateşe su değil yakıt eklemek gibidir. Bunun nedeni, böylesine etik olmayan ve uygunsuz bir

kelimenin her şeyden önce konuşmacıyı yakıp güldürmesi ve dinleyiciyi üzmesidir. Bu nedenle "konuşma görgü kuralları kalbin görgü kurallarıdır" demek tesadüfi değildir.

Söze kutsal olarak saygı duyan Kırgız halkı, söze değer vererek konuşma davranışını ve görgü kurallarını etkilemiş, kelimelerin eğitimine önem vermiştir. Görgü kuralları ve medeni konuşma alanında, "insan demek sert, siz demek kibardır", "iyi söz yılanı deliğinden çıkartır", "dili bilenler sarılır. , dili bilmeyenler kavga eder ". Bu, Kırgız halkının konuşmanın görgü kurallarına ve uygunluğuna verdikleri önemi göstermektedir.

Aynı zamanda, konuşma görgü kurallarının, en azından ilk başta, "nezaket", "kibar konuşma", "sıcak konuşma" kelimeleriyle açıklanır. Ancak bunlar sadece genel kavramlar. Farklı koşullara göre tematik olarak kategorize edilirler ve hayatımızın anlamını belirlerler. Örneğin: selamlaşma, hal hatır sorma, teşekkür etme, özür dileme, yetişkinler ve küçükler arasındaki konuşmalar, tebrikler, teselli, vedalaşmalar v.b.durumlar için belirli bir kalıp ifadeler mevcuttur.

TV ve radyo sunucusu konuşmasının uygunluğuna gelince, öncelikle amacına ulaşmak için sunumcunun konuşması, izleyici ve dinleyicilerin yaşı dikkate alınarak anlaşılır, ikna edici, etkili ve kendi kendini yöneten bir şekilde yapılandırılmalıdır. Sunum yapan kişi, programa uygun olarak dil araçlarını da kullanmalıdır. Hepimiz bir çocuk programında güzellik hakkında konuşmanın ya da siyasi bir programda müzikten bahsetmenin ya da kültürel bir yayında nükleer fizik hakkında konuşmanın uygunsuz olacağını biliyoruz. Her programın amacına ve seyrine göre sözcükler, cümle türleri, tonlama, ses tonu, tempo ve pathos seçilmelidir. Bunu akılda tutarak, sunumcunun konuşması iyi karşılanacak ve dinleyiciler ve izleyiciler tarafından erişilebilir olacaktır.

Sunucunun konuşmasının etkinliği ve sanatı.

Televizyon ve radyo sunucusu, konuşmanın iletişim kalitesi ve amacı, konuşmanın doğruluğu, konuşmanın saflığı, kelime haznesi, konuşmanın uygunluğu veya konuşmanın görgü kuralları, konuşmanın doğruluğundan, vb. Mesleğinizde sorumluluk ve sevgiyle

dikkat ve özenle çalıştığınızda, uzmanın konuşması etkili, sanatsal, ikna edici olacak ve toplum üzerinde geniş bir etkiye sahip olacaktır. Ayrıca, bir sunumcunun konuşması için en önemli gereksinimlerden biri, konuşmanın etkinliği ve sanatıdır. Kolaylaştırıcı, ifade araçlarını dille birlikte aktif olarak kullanmalıdır.

Kolaylaştırıcının konuşması sadece bilgilendirmeye değil, etkilemeye odaklanmalıdır. Konuşma sanatına bağlıdır. Sunucunun mesajı sadece dinleyiciye ve izleyiciye bilgi ve mesajı değil, aynı zamanda konuşmacının duygu ve tutumlarını da iletmelidir. Sunum yapan kişi, konuşması yoluyla yalnızca dinleyicinin zihniyle ve izleyiciyle iletişim kurmakla değil, aynı zamanda bilincine ve ruhuna bir köprü kurmakla da yükümlüdür. Verilen bilgiler duygusal olarak hoştur, estetik açıdan hoştur, dinleyicinin ve izleyicinin duygularını uyandırır, onu sevinmeye, yas tutmaya ve konuşmacı ile düşünmeye motive eder. Uzun zamandır güçlü bir duyguyu dinlemenin mahkumiyet ve kızgınlığa yol açabileceği söyleniyor.

TV ve radyo sunucusunun konuşması, yukarıdaki iletişim niteliklerine bölünerek incelenmiştir. Ayrıca dilbilimci Syrtpay Musaev, spiker Baktybek Mamytov ve oyun yazarı Sultan Rayev ile sunucunun konuşma kültürü üzerine röportaj yaptık ve konuşma kültürü üzerine bir anket yaptık. Son olarak, sunum yapan kişinin nelere dikkat etmesi ve neyi yapmaması gerektiği konusunda önerilerde bulunulmuştur. Genel olarak, sunucunun konuşma kültürü profesyonelliğini yansıtır. Konuşma kültürü ve konuşma tekniğinin birleşimiyle, sunum yapan kişi daha yüksek bir seviyeye yükselir, toplumda prestij kazanır ve kanalın, televizyonun ve radyonun yüzü ve yıldızı olur.

Bir TV ve radyo sunucusunun konuşma kültürü hakkındaki çalışmamız aşağıdaki sonuçlarla sona erdi.

Bu nedenle, ister sunucu, ister öğretmen veya sosyal hizmet uzmanı olsun, her birey konuşma kültürüne dikkat etmelidir. Konuşma kültürü, iletişimsel nitelikleri olan konuşmanın doğruluğu, saflığı, doğruluğu, zenginliği, uygunluğu ve etkililiğidir. Araştırmamızdan bildiğimiz gibi, konuşma kültürü dilbilimde, konuşma tekniği ise gazetecilikte incelenmiştir. Ancak bugüne kadar televizyon ve radyo sunucularının kültürü ihmal edildi. Dilin dağınık, kaotik ve kaotik kullanımının bir sonucu olarak,

günümüz sunucuları mesajı net bir şekilde iletmiyor, pek çok uygunsuz tekrar var ve kelimeler sıkıcı ve saflık, doğruluk ve konuşma sanatından uzaklaşıyor. Bu konudaki kayıtsızlığa rağmen, dilbilim ve gazetecilik çerçevesinde bazı önlemler alınmalıdır. Örneğin, bir sunucu mesleğinin ustası olmak isteyen genç bir profesyonelin önce dilbilimcilerden konuşma kültürünü öğrenmesi ve ardından bu bilgiyi gazetecilerle birlikte pratiğe geçirmesi gerekir. Başka bir deyişle, konuşma tekniğine hakim olmaları gerekir.

Kırgız halkı konuşma ve dinleme kültürüne büyük bir önem veriyor. Atalarımızın zamanında, konuşma kültürü özel olarak öğretilmese bile, söz önem verdiler, saygı duydular, büyük bir miras olarak kabul ettiler ve özenle davrandılar. O zamanlar konuşma kültürünü incelemeye gerek yoktu. Konuşma kültürümüzün yoksullaştığı ve dilimizin geleceğinin kaybolduğu bir zamanda, konuşma kültürünü incelemek için özel önlemler alınması gerektiğine inanıyoruz. Bu konuda yapılacak çok araştırma var ve her vatandaşın bu konuda dikkat etmesi, dilimiz için bir yatırım ve gelişme demektir.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

- Абдулдаев Э., Исаев Д. Кыргыз тилинин орфографиясынын эрежелери – Фрунзе, 1977.
- Абдыкеримова, А. Көркөм сөздүн поэтикасы (Текст):
филол. илим. канд.... дис. автореф. / А. Абдыкеримова. - Каракол, 2003. - 236.
- Абдыкеримова, А. Сөздүн поэтикасынын айрым маселелери.
- Лингвистикалык аспект (Текст) / А. Абдыкеримова. - Каракол: Б.и., 2003. - 205б.
- Абдырахманов К. Кеп ишмердүүлүгү – окуучуларды кеп маданиятына үйрөтүүнүн негизги өбөлгөсү. – Бишкек, 2012.
- Актуальные проблемы культуры речи (Текст): сб ст.- М.: Наука, 1970.- 406 с.
- Алефиренко Н. Ф. Теория языка. Вводный курс: Учебное пособие для студентов филол. спец. высш. учебн. заведений – М.: Издательский центр “Академия”, 2004. – С. 18-56.
- Алыбаева Р. Көгүлтүр экранга 50 жыл. – Бишкек, 2008. - 432 б.
- Аннушкин, В.И. Риторика (Текст) / В.И. Аннушкина. - Пермь: ПОИПКРО, 1994. - 103 с.
- Апресян, Г.З. Ораторское искусство (Текст) / Г.З. Апресян. - М.: Изд-во МГУ, 1978. - 287 с.
- Аристотель. Риторика (Текст) / Аристотель // Аристотель. Античные риторика. - М., 1978. - С. 15-127.
- Арстанбек М. Мени тандаган кесип: Телевизиондук журналистиканын алиппеси. – Б., 2017. - 216 б.
- Асылгараев, Ш.К. Окуучуларды маданияттуу сүйлөөгө тарбиялоо (Текст) / Ш.К. Асылгараев. - Казань, 1968. с-102.
- Ахматов Т.К. Кыргыз адабий тилинин нормалары. – Бишкек, 2013. – 166 б.
- Ахматов Т.К. Сөз маданияты // Кыргызстан маданияты, 1979, - 14-сентябрь.
- Ахматов, Т.К. Адабий тилдин нормасы (Текст) / Т.К. Ахматов // Эл агартуу. - 1978. - №6. - 56-62 б.
- Ашырбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. – Ош, 2000.
- Ашырбаев Т., Айтмамбетов А. Кеп маданияты. – Бишкек, 2004.
- Бахтин, М.М. Эстетика словесного творчества (Текст) / М.М. Бахтин. - М.: Искусство, 1979. - 423 с.
- Бельчиков, Ю.А. О нормах литературной речи (Текст) / Ю.А. Бельчиков // Вопросы культуры речи. - М., 1965. - Вып. 6. - С. 6-15.

- Биялиев А. Кыргыз адабий тили жана анын адабий нормасы. – Бишкек: Учкун, 2002. -192 б.
- Бодуэн де Куртене, И.А. Избранные труды по общему языкознанию (Текст) / И.А.Бодуэн де Куртене.- М.: Изд-во АН СССР, 1963.- Т.1.-384 с.; Т.2.-391 с.
- Борбугулов, М. Адабият теориясы (Текст) / М.Борбугулов.Бишкек: Шам,1996.- 552 б.
- Васильев А. Основы культуры речи. – М., 1988.
- Введенская, Л.А. Культура и искусство речи. Современная риторика: учеб. Пособие / Л.А. Введенская, Л.Г.Павлова.- Ростов н/Д: Феникс,1999.- 576 с.
- Вендина Т. И. Введение в языкознание. Учебн. пособие для педог. вузов. – М.: Высшая школа, 2001. – С. 27-28.
- Виноградов, В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их развития / В.В.Виноградов.- М.: Наука,1967.-134 с.
- Выготский Л. С. Мысль и слово. – М., Изд-во ЭКСМО-Пресс,2000. – С.462-509.
- Выготский, Л.С. Мышление и речь / Л.С.Выготский.- М.: Лабиринт,1996.- 414 с.
- Гловин, Б.Н. Как говорить правильно: заметки о культуре рус. речи / Б.Н.Гловин.- Горький: Волго-Вят. Кн. Изд-во, 1979.- 160 с.
- Головин Б. Основы культуры речи. – М., 1990.
- Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества. – М., ОАО “ИГ “Прогресс”, 2001. – С. 37-298.
- Давлетов С. Байланыштуу кеп. – Б: Мектеп, 1999. – 105 б.
- Давлетов С.А. Эмне үчүн өнөр алды – кызыл тил? // Ленинчил жаш, 1977-жыл, 11-июнь.
- Давлетов С.А. Эмне үчүн өнөр алды – кызыл тил? // Ленинчил жаш, 1977, 11-июнь (газета).
- Джапанов А. Кыргыз элинин макал-ылакаптары. Кыргызские народные пословицы и поговорки: I том. / Түз. А.А.Джапанов – Б: “Турар”, 2011. – 296 б.
- Джапанов А. Кыргыз элинин макал-ылакаптары. Кыргызские народные пословицы и поговорки: II том. / Түз. А.А.Джапанов – Б: “Турар”, 2012. – 292 б.
- Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 1-китеп: Студенттер, мугалимдер үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2007. -199 б.
- Дүйшеев Ж. Сүйлөө маданияты жана стилистика. 2-китеп: Студенттер,

- мугалимдер үчүн окуу куралы. – Бишкек, 2007. -192 б.
- Дүйшеев Ж. Чечендик чебер искусство кантип жаралат? –Бишкек, 2007.
- Дүйшөкеева А.Т. Радиожурналистиканын негиздери. –Бишкек, 2013. -304 б.
- Жаманбаева Т. Телерадио алып баруучусунун чеберчилиги. –Бишкек: Улуу тоолор, 2014. -172 б.
- Жапаров Ш., Сейдакматов К. Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү. – Фрунзе: Илим, 1984. – 304- б.
- Жолдошбаев А.С., Пулатова Г.Т. Менеджмент жана жетекчинин сөз чеберчилиги (жетектөөдө кеп маданияты жана чечендик чеберчилик боюнча колдонмо). –Жалал-Абад, 2017. -28 б.
- Жумагулов С. Журналистикага жол. –Бишкек, 2020. -116 б.
- Закиров С. Кыргыз элинин макал, лакаптары. – Ф: Мектеп, 1972. – 112 б.
- Зарецкая, Е.Н. Риторика. Теория и практика речевой коммуникации. – М.: Дело, 1998.- 480 с.
- Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. – М.: Изд-во МГУ,1976. – С. 7-20.
- Звегинцев, В.А. Теоретическая и прикладная лингвистика. – М.: Просвещение,1968.- 336 с.
- Ибрагимов М. (жыйнаган). Кыргыз макал-ылакап, учкул сөздөрү. – Карабалта, 2005. – 500 б.
- Ильин, Е.Н. Искусство общения / Педагогический поиск.- М., 1989.- С.211-278.
- Исираилова А.М. «Кыргыз кеп маданиятынын мааниси жана өзгөчөлүгү» Бишкек 2013.
- Исираилова А.М. Кыргыз кеп маданияты. – Бишкек, 2007.
- Казакова Н. Чечендик өнөр (Риторика). – Бишкек, 2009.
- Казарцева, О.М. Культура речевого общения: теория и практика обучения. – М.: Флинта: Наука,1999.-496 с.

- Караганова Ж.В. Экранный образ телевизионного журналиста: закономерности формирования: дис. канд. филол. наук: - М., 2005. – 156.
- Капарова Ч. Кыргызстандагы ММКларда жаңылыктардын чагылдырылышы. -Б.: 2007. – 120 б.
- Касен А. Кыргызские игры и развлечения / Отв.ред.И.Молдобаев.-Б.:Илим, 2004. – 144 б.
- Керимжанова Б. Кыргыздын макалдары, лакаптары жана учкул сөздөрү. – Фрунзе: “Кыргызмамбас”, 1964. – 95 б.
- Койчуманов Ж.Ы., Кадыров Ы. (Түз.) Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. – Бишкек: КЗ Билим берүү академиясы, 2012. – 540 б.
- Колшанский, Г.В. Коммуникативная функция и структура языка. – М.: Наука,1984.- 175 с.
- Корчагин, А.А. О культуре речи. – М., 1956.- 43 с.
- Кудайбергенова К.С. кеп маданияты – жалпы маданиятыбыздын бир формасы // Кыргыз тили жана адабияты. -2005. -№8, -28-33 б.
- Кузнецов Г.В. Так работают журналисты ТВ Учебное пособие.М.: Издательство Московского университета, 2004. С.17-20.
- Кыргыз журналистикасынын тарыхы(Башкы редактору: Жылдыз Бакашова). –Бишкек, 2002. -208 б.
- Кыргыз тилинин жазуу эрежелери. “Кыргызстан” – Бишкек, 1995.
- Кыргыз тилинин сөздүгү, Бишкек: “AVRASYA JAYINCILIK”, 2010.
- Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек: “Avrasya Jayıncılık”, 2010.
- Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (1-2-бөлүк). – Бишкек, 2015.
- Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. “Илим” – Фрунзе, 1980.
- Кыргызча-орусча сөздүк. Түзгөн К.К.Юдахин. – М., 1965.
- Ломтев Т. П. Язык и речь \\\ общееб и русское языкознание. Избранные работы. – М.: Наука, 1976. – с. 54-60.
- Мандельштам, О.Э. Слова и культура. – М.: Сов. Писатель, 1987.-319 с.
- Маразыков Т. Сүйлөшүүнүн айлампасы жөнүндө түшүнүк (Н.Бейшекеевдин 70 жылдык мааракесине арналган конференциясынын материалдары). – Бишкек, 2003. -240-246 б.

- Маразыков Т. Текст таануу жана анын айрым маселелери: окуу куралы. Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери, аспиранттары, жалпы эле тил илимине кызыккандар үчүн. –Бишкек, 2005. -144 б.
- Мурашов, А.А. Культура речи. – М.: Изд-во Моск. Психол.-социал. Ин-та; Воронеж: НПО “МОДЭК”, 2003.- 576 с.
- Мусаев С. Ж. “Тексттик лингвистика” Бишкек, 2011
- Мусаев С.Ж. Кеп маданияты жана норма. – Бишкек, 1999.
- Мусаева В. Синтаксистик окутууда байланыштуу кепке үйрөтүү менен чечендик кепти өнүктүрүү. –Бишкек, 2009.
- Осмонова Ж., Конкобаев К., Жапаров Ш. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү. КТМУ. – Бишкек, 2001.
- Петров, М.К. Язык, знак, культура. – М.: Наука,1991.- 328 с.
- Петрякова, А.Г. Культура речи. – М.: Академия: Флинта, 1997.- 256 с.
- Пешков, И.В. Введение в риторику поступка. – М.: Лабиринт, 1998.- 288 с.
- Розенталь, Д.Э. Культура речи. – М.: Изд-во МГУ, 1964.- 140 с.
- Рысбаев С.К. Сөз жөнүндө сөз. –Бишкек, 2021. -240 б.
- Саадабаева А. Сөз маданиятын өстүрүү. – Б., 1997.
- Садыкулова А. (түз.) Макалдар жана лакаптар. – Бишкек: 2010. - 280 б.
- Садыкулова А. (түз.) Макалдар жана лакаптар. – Бишкек: 2013. - 414 б.
- Скворцов, Л.И. Язык, общение и культура / Рус.яз. в шк.- 1994.- №1.- С.1724.
- Сыдыков Г.Б., Орозалиева Ж.М., Мусаев Э.К. Риторика. Культура речи – журналиста. – Б.: Кольби, 2006 – 121 с.
- Тажиева Г., Курманбекова А. Кыргыз макал, лакап жана учкул сөз түрмөктөрү. – Бишкек: “Бийиктик”, 2004. – 696 б.
- Телевизионная журналистика. М.МГУ. 1994.
- Токоев Т. Тил жана сүйлөшүү проблемасы (усулдук көрсөтмө). –Бишкек, 2001. -30 б.
- Токоев Т.Т. Кыргыз тилиндеги экспрессивд синтаксистик конструкциялар. –Бишкек, 2006. -209 б.

- Төлөев К. Кыргыз макал, лакаптары. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – 70 б.
- Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе: Мектеп, 1936.
- Уметалиева Т.У. Кыргыз тилинин кеп маданиятынын илимий негиздери, канд.дисс. –Бишкек, 2013.
- Усупбеков Ш. Кыргыз макал-лакаптары. – Ф: Кыргызстан, 1982. – 222 б.
- Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс,1977.- 696 с.
- Чолпонбаев А.К., Календерова Н.К. Сүйлөө чеберчилиги. Кеп маданияты / Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу методикалык курал. – Бишкек., 2002. -88 б.
- Щерба, Л.В. Современный русский литературный язык. – М., 1957.- С.110- 129.
- Юнусалиев Б.М. Адабий тилибиздин маанилүү маселелери. Тандалган эмгектер. – Фрунзе, 1985.
- Юнусалиев, Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка / Тр. Ин-та яз. И лит. АН КиргССР.-1956.- Вып.6.- С.19-45.

